

1980'lerden 2000'lere: TÜRKİYE'DE DEVLETİN DÖNÜŞÜMÜ

Gaye YILMAZ*

Giriş

Geride bıraktığımız son 25 yıllık dönemde, dünyadaki benzer gelişmelere paralel olarak Türkiye'de de bir dizi toplumsal dönüşüm yaşanmış; söz konusu bu değişiklik ve dönüşümler, sosyal bilimlerin iktisattan siyaset bilimine, uluslararası ilişkilerden sosyolojiye kadar uzanan geniş çalışma alanında tarihsel olarak öncelik kazanan analiz konuları haline gelmiştir. Bu çalışmaların bir bölümü, devletin bu süreç içindeki konumsal ve yapısal değişimine ya da egemenlik, parlamenter demokrasi gibi olgulara odaklanırken; bir diğer bölümü iktisadi açıdan süregelen politika farklılaşmalarını, bir başka grup sosyal bilimci ise ekonomi ve siyasetin, sermaye birikim sürecinin, birbirleriyle ve diğer toplumsal ilişkilerle sürekli etkileşim içinde olan iki unsuru olduğu kabulünden hareket eden eleştirel, tarihsel ve ilişkisel bir perspektifi analizlerinde ana eksen olarak belirlemiştir. Bu çalışmada ise amaç, aynı dönemde Türkiye'de devletteki dönüşümü, öncülleri ışığında eleştirel ve tarihsel bir bakış açısından, anlamaya çalışmaktır.

Çalışmanın ana aksını, dönüşümlerin, sermaye birikiminin sürekliliği içerisinde hangi uğrakta, hangi içsel ve dışsal dinamiklerin etkisiyle başlayıp; nasıl devam ettiği sorusu oluşturduğu için, birinci bölümde, verilen 1980-2000 tarihsel döneminin biraz gerisine gidilecek ve öncelikle 70'lerdeki krizle ilgili olarak literatürde kısa bir gezinti yapılacaktır. İkinci bölümde, kriz genelinden Türkiye özeleline inilecek ve 24 Ocak 1980 kararları, esas olarak ekonomik yapıdaki değişimler bağlamında -devletteki dönüşümü etkileyen ve bu dönüşümden etkilenen bir parametre olarak-özet biçiminde aktarılacaktır. Üçüncü bölümde, içe dönük biri-

* Ekonomist, Türkiye MAİ ve Küreselleşme Karşıtı Çalışma Grubu üyesi, M.Ü. Kalkınma İktisadi ve İktisadi Büyüme Doktora Programı

kim rejiminden ihracat yönelimli birikim rejimine geçişin olgusal izleri sürülürken, bu değişim, emek ve sermayenin Türkiye ölçeğindeki mekânsal işbölümü üzerindeki yansımaları bağlamında ele alınacaktır. Sürecin, bağımsız düzenleyici kurumlar, bölgesel kalkınma ajansları vb. kurumsal yapıları, yasal değişiklikler, devletin bu sürece uygun olarak almakta olduğu yeni biçim ve yönetim mekanizması bu bölüm altında tartışılacaktır. Ancak bu tartışma esas olarak, söz konusu yapıların ampirik analizine ya da işleyiş biçimlerine değil, yaşanan dönüşümün ontolojik kökenlerini anlamaya odaklanacaktır.

1. Çanlar Kriz İçin Çalışıyor:

“Altın Çağ” mı? Yoksa, Fırtına Öncesi Sessizlik mi?

Devletin dönüşümü gibi toplumsal yapıdaki köklü değişimlerin analizinde gerek başlangıç noktasının gerekse analiz biriminin belirlenmesi çalışmanın yönelimleri ve sonucu üzerinde son derece etkilidir. Giriş bölümünde de vurgulandığı gibi, bu çalışmada kapitalizmin 1970’lerde başlayan dünya ölçeğindeki yapısal krizi devletteki dönüşümün başlangıç noktası olarak alınırken; sermaye birikim sürecinin krizden itibaren geçirdiği dönüşümler de çalışmanın analiz birimini oluşturmaktadır. Bu nedenle, 1970’lerdeki krizin ortaya çıkış biçimi ve krizin nedenleri üzerine yıllardan beri yapılan tartışmalar çalışma açısından önem arz etmekte olup; aşağıdaki bölümde bu tartışmalardan bir bölümüne karşı tezlerle birlikte yer verilmiştir.

Krizler, kapitalist üretim tarzı ve sermaye birikiminin en derin çelişkilerinin gizlenemez ve önlenemez hale geldiği dönemlerdir. Ama yine de onları, bir tür çelişkiler toplamı gibi değerlendirmek, krizlerin etkilerini ve olası yansımalarını öngörme konusunda yanıltıcı olabilir. Çünkü, aralarındaki iç etkileşim ile birbirini büyütme ve derinleştirme kapasiteleri göz önüne alındığında, çelişkilerin aynı süreçte kendilerini ortaya koymalarının etkisi onların her birinin tek tek yapacağı etkilerin toplamından her zaman daha büyüktür.

70’lerin krizi olarak anılan süreç, 35 yıldan bu yana pek çok farklı boyut üzerinden analiz edilmiş ve gerek nedenleri, gerekse krize üretilen yanıtlar açısından oldukça değişik yorumlara konu olmuştur. Diğer yandan, “70’li yıllar” demek suretiyle, aslında, 1929 buhranı gibi tek bir tarihe mal edilemeyecek görece farklı bir durumla karşı karşıya kalındığına işaret edilmektedir. Gerçekten de literatürde, çalışma yapan yazarların her birinin öncelik verdiği kriz dinamikleri ve analiz birimlerine göre bir kriz tarihi verdiği ve bu nedenle 1966’dan 1974 yılına uzanan 8 yıllık süre içinde kalmak koşuluyla kriz tarihi konusunun bir çeşitlilik

arz ettiği dikkat çekmektedir. Bu bağlamda, örneğin, başlangıç noktası olarak altın-dolar paritesinin kaldırılmasına alan yazarlar 1971 yılını baz alırken; petrol fiyatlarının yükselişini krizin başlangıcı olarak kabul edenler 1973-1974 yıllarını, kâr oranlarındaki düşüşü esas alanlar ise 1966 yılını kriz başlangıç tarihi olarak vermektedir.

Burjuva iktisadın krizi açıklama amacıyla kullandığı teorik gerekç ve tahliller bir yana, 70'lerdeki krize ilk refleks "petrol krizi" olarak gelmiştir. Buna karşın böylesi bir yaklaşım, kapitalizmin bunalımlarının yol açtığı bir sonucun (petrol fiyatlarındaki yükseliş), krizin nedeni haline getirilmesidir (Savran, S., 1994: 32). Öte yandan petrol fiyatlarındaki hızlı yükseliş ve kartelleşme girişiminin (OPEC), kriz başladıktan sonra geliştiği ve krizi şiddetlendirici bir etki yaptığı göz ardı edilmemelidir. Bu anlamda, petrol şokunun krizin temel nedeni olmadığı ne denli açıksa, krizin uzayıp derinleşmesi üzerinde etkili olduğu, uluslararası alanda pek çok dengeyi yeniden belirlediği de aynı oranda açıktır.

Savaş sonrasında siyasi-askeri blokların çözülmesiyle, ABD'nin enflasyonel politikası, ulusal ekonomiye öncelik veren bir siyasi araç olmaktan çıkıp, mali harcamalar öncelikle kapitalist dünyayı sosyalizmden gelecek tehditlere karşı korumaya kanalize edilmeye başlandı. Başta Almanya olmak üzere esas olarak Batı Avrupa ülkelerine aktarılan bu fonlar hızla üretken yatırımlara dönüştürülürken; mali destek alan Avrupa ülkeleri, Amerikan Doları'nın temel uluslararası döviz olduğu Bretton Woods yeni para sisteminde¹ ulusal paralarını sabit tutarak döviz ihtiyaçlarını karşılamakta zorlanmıyorlardı (Itoh, M.,: 1984: 158-159). Ancak, ABD Doları'na dünya parası ve ulusal para olma olarak özetlenebilecek iki ayrı rolün verilmesi kendi içinde aşılabilir bir çelişki yaratmıştı. Dünya parası olarak değeri, istikrarlı ve sabit olması gereken Dolar, ulusal ölçekte bir rekabet aracı olarak işlev gördüğü için değerinin oynaması, yani değişken olması gerekiyordu (Savran, S. 1994: 45). Böylece, ABD'nin dış parasal yükümlülükleri ilk kez 1960 yılında mevcut altın rezervlerini aşan bir büyüklüğe ulaştı (O'Brian ve Williams, 2004: 227). Gerçekten de 1968 yılına gelindiğinde ABD Doları artık altına dönüştürülemez hale gelmişti. Bu çelişkinin bertaraf edilebilmesi için Doların altına çevrilebilirliğini öngören Bretton Woods para sisteminin 1971 yılında kaldırılması gerekecekti (Ruggie, J.G. 1982: 224).

1 "Bretton Woods sisteminin iki ana direği vardı: Bir yandan ABD Doları bir dünya parası niteliğini kazanıyordu. Buna göre her ulusal paranın değeri ABD Doları'na göre saptanacaktı. ABD ise, öteki devletler talep ettiğinde, Doları sabit bir kur üzerinden altına çevirmeyi taahhüt ediyordu" Savran, S. 1994: 28, içinde: Dünya Kapitalizminin Bunalımı.

Her ne kadar Dolar-Altın sabitlemesinin sorun yaratacağına dair ilk sinyaller daha 1960 yılında alınmış olsa da, emek verimliliğinin büyük bir hızla artmaya devam ettiği, kâr oranlarının uzun süreli yükselişinin kesintiye uğramadığı bir ortamda bu gelişmenin bir krizi tetiklemediği açıktır. Bu anlamda, Bretton Woods para sisteminin daha fazla taşınamayacağına, ancak kapitalizmin yapısal krize girdiği 1966 yılından iki yıl sonra (1968) anlaşıldığı göz önüne alındığında, para sistemini de krizin nedeni olarak tespit etmek pek olanaklı görünmemektedir.

Kriz gerekçesi olarak sıkça gündeme getirilen bir diğer durum ise emek üretkenliğindeki düşmedir. Aslında emek üretkenliğindeki artışın bir sonucu olan kâr oranlarındaki düşüşe, emek verimlilik oranlarındaki düşmenin eşlik etmesi ilk anda çelişkili bir durum gibi algılanabilir. Öte yandan emek verimliliğindeki düşüş, -başta petrol şoku olmak üzere diğer gelişmelerin de etkisiyle katlanarak- meta piyasalarına fiyatlar genel düzeyinde hızlı bir artış, yani, yüksek enflasyon biçiminde yansımıştır. Ancak, bir sonraki alt bölümde detaylı bir şekilde inceleyeceğimiz gibi sermayenin organik bileşiminin yükselmesi, bir yandan kâr artış oranlarını gerileyen diğer yandan da sabit sermayenin, mevcut emek gücü arzının hareketlere geçiremeyeceği kadar yükseldiği bir durum olarak kendini ortaya koymaktadır. Sonuç olarak, kriz döneminde emek verimliliği oranlarının düştüğü, bu düşüşte mevcut üretim tarzının da etkili olduğu ya da Fordist üretim organizasyonunun bu düşüşü önlemeye yeterli olmadığı düşünülebilir; ancak, mevcut veriler ışığında tek başına bu olayın, krizin nedeni olarak değil yine sonuçlarından biri olarak değerlendirilmesi daha doğru olacaktır. Ya da başka bir ifade ile, kâr oranlarındaki düşüşün asli nedeninin emek verimliliğindeki artışın kendisi olduğu unutulmamalıdır.

Türkiye’de devletin dönüşümü sürecinde öne çıkan gelişmelerin başında gelen kamu yönetimi reformuyla doğrudan ilintili olması dolayısıyla emek verimliliğindeki düşüş konusunu biraz daha açmakta ve farklı tezleri tartışmakta yarar var. Örneğin Moseley, 1994 yılı Kanada’sından bir örnekleme yaparak, sermaye açısından üretken olan emeğin yarattığı toplam artı değer %62’sinin üretken olmayan emek maliyeti için harcanmak zorunda kaldığını, bunun da, toplamda emek verimlilik oranlarına bir düşüş biçiminde yansıdığını belirtmektedir. Üretken olmayan emeğin, üretken emeğe oranının 1977’deki 0.64 düzeyinden 1994’te 0.78’e yükseldiğini; ancak yaklaşık olarak yıllık %1 oranındaki bu artışın, kriz öncesi dönemdeki yıllık %2 düzeyindeki artışla mukayese edildiğinde yine de bir yavaşlama eğilimi gösterdiğinin altını çizen yazar, üretken olmayan emeğin ortalama ücret artışının üretken emeğin ortalama ücret artışı karşısında

daha hızlı bir yükseliş gösterdiğini belirtmektedir² (Moseley, F, 1999: 143-144). Benzer şekilde Shaikh ve Tonak tarafından yapılan ortak çalışmanın sonuçlarını aktaran Harman da ABD’de kâr oranlarının 1948-1989 yılları arasında üçte bir oranında düştüğünü vurgulamakta ve kâr oranlarındaki bu hızlı düşüşün üretken olmayan emeğin üretken olan emek içindeki payındaki yükselişten de izlenebileceğini belirtmektedir (Harman, C., 2007). Kriz döneminde sermaye, piyasadaki genişlemeyi devam ettirmek ve değersizleşmenin önüne geçebilmek için üretken olmayan yolları denemek zorundadır. Para piyasalarında spekülasyon üzerinden ve diğer kapitalistlerin kaybı karşılığında daha kolay yolla birikimi hızlandırmak; üretken emek üzerindeki denetim ve baskıyı arttırmak üzere daha fazla sayıda yönetici istihdam etmek; sosyal barışı devam ettirme adına sosyal güvenlik harcamaları ve buna bağlı olarak söz konusu bu alanlarda çalışanların sayılarını arttırmak bu üretken olmayan yollardan bazılarıdır (Harman, C. 2007). Üretken olmayan emeğin maliyetinin, üretken emek tarafından yaratılan artı değer önemli bir bölümünü oluşturması başlı başına bir kriz nedeni olmasa da, böyle bir durumun sermaye birikim hızını yavaşlatacağına şüphe yoktur. Birikim hızının tekrar arttırılması için, birikimin olmazsa olmaz unsurlarından olan üretken olmayan emek kullanımından vazgeçilemeyeceği için geriye yalnızca iki çıkış yolu kalmaktadır: (a) üretken olmayan emek kategorisinin olabildiği oranda üretken emeğe dönüştürülmesi; ve/veya (b) üretken emek maliyetlerinin aşağıya çekilmesi. Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde, DTÖ/GATS anlaşmasıyla (1994), Türkiye’deki Kamu Yönetimi Reformu’nun -diğer gerekçelerinin yanı sıra- yukarıda belirtilen her iki çıkış yoluna da hizmet edecek birer düzenleme olarak ortaya çıktığı tezi tartışılacaktır.

Aşırı Birikim ve Kâr Oranlarının Düşme Eğilimine Girmesi

Aşırı birikim teorisinde, en fazla tartışılan ve çeşitli görüş farklılıklarının bulunduğu tez, kâr oranlarının düşüş eğilimidir. Bu eğilime göre, emeğin sermaye tarafından sömürülme yoğunluğu aynı kaldığı sürece, değişmeyen sermayenin (üretim araçlarına yapılan toplam yatırım) değişen sermayeye (işgücüne yapılan toplam yatırım) göre tedrici büyümesi, zorunlu olarak genel kâr oranında da tedrici bir düşmeye yol açacaktır (Marx, K. 1997: 189). Bu analize göre, emek gücünün üretkenliği arttıkça üretilen çıktı miktarı artarken (aşırı birikim), birim çıktı içindeki emek değeri azalmakta; artan çıktı miktarının bir bölümü -sürekliliği bir bi-

2 “Söz konusu dönemde üretken olmayan emeğin ortalama ücret artışı %29 oranında yükselme gösterdi ve 1977’deki 1.38 düzeyinden 1994’te 1.78’e çıktı” Moseley, F.

çimde- sabit sermaye formunda yeniden üretim sürecine eklendiği³ için değişmeyen sermayede değişene oranla gitgide oransal bir yükselme ya da başka bir ifade ile sermayenin organik bileşiminde sürekli bir yükselmeye yol açmaktadır (Marx, K. 1997: 189). Shaikh yasaya getirilen itirazlardan birinin, mekanizasyonun mutlaka kâr oranında bir düşüşü gerektirmeyeceği şeklinde olduğunu belirtmektedir. Bu tezdeki temel gerekçe ise üretim araçlarının emek değerinin (C), artan mekanizasyona bağlı olarak metaların emek değerinde gerçekleşen azalış ile aynı oranda artmayabileceği, hatta azalabileceği; böylece C/L oranının yükselmeyeceği ve sonuçta da kâr oranında aşağıya doğru bir baskı oluşmayabileceğidir (Shaikh, 1994: 158). Rosdolsky ise, Marx'ın Ricardo'yu eleştirisine gönderme yaparak, kâr oranı ile artı değer oranının birbirine karıştırılmaması gerektiğinin altını çizmekte ve üretim tekniklerinde yaşanan sürekli devrimler sonucu artan emek verimliliğine bağlı olarak sermayenin değişen kısmının (işçilik maliyetleri), değişmeyen (üretim araçlarının maliyeti) kısmına oranla azalması biçimindeki olgunun, kendisini, kâr oranlarında bir düşüş biçiminde ortaya koyacağını hatırlatmaktadır. Rosdolsky kâr oranının, nispi artı değer veya nispi artı emek, üretim güçlerindeki gelişme ve üretime dahil edilen sermayenin değişmeyen kısmının büyüklüğü ile ters ilişki içinde olduğunu; bu nedenle bunlardaki artışın, kâr oranında bir düşüşle kendini göstereceğini belirtmektedir (Rosdolsky, 1977: 378). Nispi artı değer kavramı ile kriz arasındaki ilişki, krizin bu çalışmanın konusuyla bağlantısı açısından kilit bir öneme sahip olduğu için, kavramı biraz daha derinlemesine ele almakta yarar var. Marx, analizlerinde artı değeri arttırmamanın iki yolu olduğunu belirtmekte ve işgünü uzatılarak arttırılan artı değer miktarı (mutlak artı değer) ile gerekli emek zamanının kısaltılması sonucu, işgününün iki kısmının uzunluklarındaki değişiklikten doğan artı değeri (nispi artı değer) birbirinden ayırmaktadır (2000: 306). Bu analizlere göre, emek üretkenliği bir önceki durumunun iki katına çıktığında, birim zamanda üretilen ürün miktarı aynı oranda artarken; emek gücü tarafından yaratılan toplam değer değişmemekte, yalnızca, yaratılan artı, eskisinin iki katı çoklukta ürüne dağılmış olmaktadır (2000:

3 Bkz. Marx, K. Birikim ve Genişlemiş Ölçekte Yeniden Üretim, Kapital Cilt II, s. 75: "Üretken sürecin ulaşacağı genişliğin boyutları keyfi olmayıp teknoloji tarafından belirlendiği için, gerçekleşen artı değer her ne kadar sermayeleştirilmeye ayrılmış ise de birbirini izleyen birkaç devre sonucu çoğu kez ek sermaye olarak etkili bir işlev yapmakta olan sermaye-değer devresine girmeye yetecek büyüklüğe ulaşır (ve zaten bu büyüklüğe ulaşana kadar da para sermaye olarak birikmesi gerekir)." Ayrıca Bkz. Cilt II, s. 76: "Gerçekte normal koşullar altında artı değer bir kısmının daima gelir olarak harcanması, diğer kısmının ise sermayeleştirilmesi gerekir."

308). Bir metanın gerçek değeri, o metanın her ayrı durumda üreticiye mal olduğu emek-zamanı ile değil; onun üretimi için toplumsal olarak gerekli emek zamanı ile ölçüldüğü için, yeni yöntemle üretim yapan kapitalistin ürettiği metalar, ancak fiyatlarındaki bir azalma ile daha geniş bir pazara egemen olabilir (Marx, 2000: 308). Kapitalist, bu yeni durumda da artan miktarda bir artı değer elde eder, ama ortalama toplumsal koşullar altında gerekli emeğin artı emeğe oranı (gerekli emek/artı emek) artık küçülmüştür. Metaların değeri, emeğin üretkenliği ile ters orantılı iken; nispi artı değer bu üretkenlikle doğru orantılıdır. Üretkenliğin artması ile artar, düşmesi ile azalır (Marx, 2000: 310). Buradan tekrar, Rosdolsky'nin yukarıda aktarılan, kâr oranı ile nispi artı değer arasında ters bir ilişkinin olduğuna dair hatırlatmasına dönecek olursak, artan emek üretkenliğinin nispi artı değeri nasıl yükselttiği ve kâr oranının da buna bağlı olarak nasıl düştüğü daha anlaşılır hale gelecektir.

Marksist teoriye dayandırılan analizlerde, krizin ortaya çıkışı aşırı birikime dayandırılırken; derinleşmesinde etkili olan birden fazla değişkene işaret edilmekte, özellikle de, sermayenin değersizleşmesi, emek verimliliğinde düşüş ile birlikte yüksek enflasyon olgularına dikkat çekilmektedir. 70'lerdeki krizde kâr oranlarının düşüş eğiliminin oynadığı role itirazlar arasında Okishio'nun, Brenner tarafından da güçlü destek bulan tezi de bulunmaktadır. Okishio, teknolojik yatırımların artırılmasıyla birlikte ortalama kâr oranlarının düşüşe değil, yükselişe geçeceğini savunmuştur. Bu teze göre, teknolojinin üretim sürecine girmesiyle birlikte, birim ürünün üretimi için gerekli emek zamanı azalacak, daha az miktarda değişen sermaye ile daha fazla miktarda çıktı elde edileceği için kâr oranı yükselecektir (Okishio'dan aktaran Carchedi, 1999:34-35). Ancak bu değerlendirmede, çıktı miktarı artsa bile birim çıktıdaki emek değerinde kaçınılmaz olarak meydana gelecek düşüşün hiç dikkate alınmadığı görülmektedir.

70'lerdeki krizin özgün gelişim koşulları ve krize üretilen yanıtlar

Kriz öncesindeki olgular Marx'ın teorileri ışığında analiz edildiğinde ortaya şöyle bir manzara çıkmaktadır: II. Dünya Savaşı'nın bitimini takip eden ve kapitalizmin altın çağı olarak adlandırılan 1945-1966 döneminde artan sabit sermaye yatırımları ile birlikte emek verimliliğinde de büyük ve süreklilik arz eden artışlar yaşandı (Altvater, E., 1984). Savaştan önce sadece ABD'de yaygın biçimde kullanılan bazı üretim teknikleri, 1945-1966 döneminde başta OECD ülkeleri olmak üzere öteki kapitalist ülkelere de yayıldı. Bu gelişme aynı zamanda, EKÜ'lerdeki sabit sermaye yatırımlarının bu süreçte arttığı anlamına geliyordu. Aynı ta-

rihsel dönemde, önce ABD sermayesi ardından da Avrupa ve Japon sermayeleri hızla uluslararasılaşma sürecine girdiler (Savran, S., 1994: 26, 29; Bromley, S., 1991: 127; Brian ve Williams, 2004).

Savran gibi Itoh da aşırı birikime dikkat çekmekte ve erken kapitalistleşmiş ülkelerdeki (E.K.Ü) sermayenin, emekçi nüfusa göre aşırı birikmiş durumda olduğunu belirtmektedir (Itoh, M., 1984: 158-162). 50'li ve 60'lı yıllardaki aşırı büyüme, sonunda görece bir işgücü kıtlığının ortaya çıkmasına yol açmış; Vietnam savaşı dolayısıyla ABD'deki canlı emek kıtlığı daha da fazla hissedilir olmuştur. İşgücü kıtlığının söz konusu süreçte kâr oranları üzerinde ikili bir baskı oluşturduğu tespiti yapılabilir: 1) İşsizlik oranlarının sıfır düzeyine yakın olması çoğunluğu örgütlü çalışır durumdaki işçilerin ücret pazarlığındaki gücünü arttırmış ve dolayısıyla artı değer sermayenin değişen kısmına oranı düşmüş ve 2) Örgütlü işgücünün yoğun çalışma temposu da dahil olmak üzere üretim sürecine dair bütün tepkilerinin uzun sürelerle işi durdurma ve grevler biçiminde kendini göstermesi dolayısıyla üretimde geçen sürelerde ve verimlilikte önemli kayıplar yaşanmıştır, yani artı değer miktarsal olarak artışı da sekteye uğramaya başlamıştır (Itoh, M., 1984: 158-162). Belli bir toplumda emeğin üretkenlik derecesi, bir emekçinin belli bir sürede, emek gücünün aynı gerilimi ile ürüne dönüştürdüğü üretim araçlarının nispi büyüklüğü ile ifade edilir. Emekçinin böylece dönüştürdüğü üretim araçları kitlesi, emeğin üretkenliği ile birlikte artar (Marx, 2000:593). Bu esas olarak aşırı birikim dinamiğinin etkili olduğu sürecin sonunda, EKÜ'lerde 1965 yılından başlayarak ilk olarak kâr oranları artış hızında, ardından da emek verimliliği artışlarında ciddi bir yavaşlama görülmüştür⁴ (Lebowitz, M. A., 1999: 109).

Sermayenin organik bileşimindeki yükselmenin düzeltilmesinde kapitalist sınıf açısından çıkış yolu ya daha önce bahsi geçen formülün payında yer alan artı değeri -paydada yer alan sermayenin değişmeyen kısmı (sabit sermaye) ile sermayenin değişen kısmı (işçilik maliyetleri) arttırılmamak koşuluyla- büyütme ya -artı değer gerilememesi koşuluyla- paydadaki her iki faktörü de küçültme ya da en ideali, payı büyütürken paydayı küçültme, yani hem artı değeri büyütme hem de bunu sabit sermaye yatırımı ile işçilik maliyetlerini küçültürken yapmaktır. Üretimin parçalanarak dünya ölçeğine yayılması, işin belli bölümlerinin çevreye aktarılması (outsourcing) ve taşeronlaşma (subcontracting), arz ve meta zincirleri

4 1965-1973 döneminde ABD imalat sanayinde karlar %40.9 oranında geriledi. Aynı dönem de emek verimliliği (çıkıtı/sermaye) ise %23 oranında geriledi (Lebowitz, A. M. "In Brenner, Everything is Reversed" 1999: 109, 114).

(supply and commodity chains) olgularıyla birlikte ortaya çıkan sonuçların bu “en ideal” seçenikle benzeşmekte olduğu tespitini yapmak mümkündür. Gerçekten de, örneğin, Bromley, EKÜ’lerdeki bireysel sermayeler ölçeğinde sermayenin değişmeyen kısmının (sabit sermaye yatırımları) miktarsal olarak bu yollarla azaltıldığını belirtmektedir (1991: 129). Bu gelişmeye bağlı olarak bu ülkelerde “sanayisizleştirme” (de-industrialisation) diye anılan bir süreç yaşandığı gibi bir izlenim oluşmuştur. Ancak, çalışmanın devamında da aktarılacağı gibi, gerçekte yaşanan, tümenden bir sanayisizleştirmeden ziyade alışlagelmiş büyük ölçekli sanayi işletmelerinin parçalanarak önce EKÜ’lerin kendi içindeki “çevre”ye, ardından da dünya ölçeğine yayılması, yani mekânsal bir farklılaşma olmuştur. Sanayi sektörlerinde işsizliğin mevzi olarak artması işçi sınıfının bir yandan örgütlülüğünü getirirken, diğer yandan da ücret pazarlığındaki gücünü zayıflatmak suretiyle, toplamda, sermayenin değişen kısmını da görece küçültücü bir etki yapmıştır.

Ernst Mandel kapitalizmin bunalımdan çıkışı için, yukarıda sayılan gelişmeleri de kapsayan şu dört değişkene dikkat çekmektedir: 1) Sermayenin, organik bileşimin yüksek olduğu ülkelerden düşük olduğu ülkelere akması suretiyle ortalama organik bileşim birdenbire düşebilir; 2) Emek yoğunluğu arttırılarak ya da işçi sınıfının, kötü bir yenilgiye uğratılması sonucunda emek gücünü değerinin altında satmaya zorlanmasıyla artık değer haddi birdenbire yükselebilir; 3) Sermayenin değişmeyen kısmının, özellikle de hammaddenin birdenbire ucuzlamasıyla organik bileşimde ani bir düşüş yaşanması ya da sektör I (Üretim malları) üretiminde emek gücü verimliliğinin devrimsel bir artışı da sabit sermayenin ucuzlaması üzerinde benzer bir etki yapabilir ve 4) Dolaşır sermayenin devir süresinin, taşımacılık ve iletim sistemleri ile dağıtım teknikleri iyileştirilerek radikal ölçüde kısalması sağlanabilir (Mandel, E., 1994: 96-97). Kriz sonrasında yanıt bağlamında uygulamaya konan politikaların Mandel’in tespitlerinin hepsiyle birebir örtüştüğü aşikârdır.

Sabit sermaye yatırımlarının yüksekliğine karşı önerilen çözümler, esas olarak formülün paydasında yer alan sabit sermaye değişkenine odaklanmış ve öncelikle, üretimin parçalanması ve ikinci olarak da sabit sermayenin üretim maliyetlerinin düşürülmesi hedeflenmiştir. İkinci çözüm, yani üretim teknolojilerinin ucuzlatılması için AR-GE yatırımlarının yapılmaya başlanması, üretimin mekânsal olarak yayılması zorunluluğu ile birlikte farklı bir mülkiyet alanının daha uluslararası ölçekte tanımlanması ve hukuki güvence altına alınmasını gerekli hale getirmiştir: Fikri Mülkiyet ve Patent Hakları, TRIPS.⁵ Böylelikle, bir önceki birikim sü-

5 DTÖ’nde 1986-1994 Uruguay Raundu Sırasında imzalanan TRIPS/Fikri Mülkiyet ve Patent

recinde genelde büyük bir gizlilik içinde saklanan, fakat yeni süreçte dünya ölçeğine yayılan üretimden dolayı kendisi de mobilite kazanmak zorunda olan teknolojik buluş, icat, proje ve formüller -aslında gelişen emek gücünün ürünü olmalarına karşın- üreticisi için değil, fikir üretimini yapan emek gücünü çalıştıran şirketler için yeni bir mülkiyet hakkı olarak tanımlanmıştır. Çözüm önerilerinden birincisine, yani üretimin parçalanmasına dönecek olursak, o dönemin koşulları gereği, yani krizin başlangıçta esas olarak OECD'nin EKÜ'lerinde yaşanıyor olması ve bu ülkelerin tamamında gerek Fordist üretim organizasyonu gerekse Sosyal Refah Devleti modelinin de etkisiyle emek hareketinin güçlü ve örgütlü olması dolayısıyla, sermayenin, parçalara bölünerek çevreye aktarılması gereken değişmeyen kısmını yine bu EKÜ'ler içinde sermaye biçiminde kullanmanın olanakları, oldukça sınırlı durumdaydı.⁶ Fakat, aynı dönemde ekonomiler yüksek gümrük ve koruma duvarlarıyla korunduğu için sermayenin diğer coğrafyalara yönelme olanakları da çok dardı. Bu nedenle, Ercan'ın, üretimin dünya ölçeğinde saçılması olarak betimlediği bu olgu (Ercan, 2006a: 55), -bütün zorlukları ve sınırlarına rağmen- öncelikle erken kapitalistleşmiş ülkelerdeki (EKÜ) büyük ölçekli firmalardan, yine bu ülkelerin kendi içindeki "çevre"ye yayılarak başladı. 80'li yılların başlarında ortaya çıkan İtalya'da Emilia Romagna, Avusturya'da Salzburg, Almanya'da Baden Württemberg gibi bölgesel oluşumlar (Müftüoğlu, B. G.: 2005: 31), "merkez içindeki çevreler" olgusunun erken örnekleri arasında sayılabilir. Ancak, yayılma alanlarının aşırı biriken likit sermayeyi absorbe etmeye yetmediği erken aşamada, sermaye önce, EKÜ'lerin finans piyasalarına, spekülasyona doğru akmaya başladı (Carchedi, G.: 1999: 52). İşte bu nedendir ki, 70'lerin krizi ile finans piyasalarında gelişip, çeşitlenmenin başladığı ve bu alandaki teknolojilerde hızlı bir gelişmenin yaşandığı tarihlerin aynılığını rastlantısal bir uyum olarak değerlendirmek pek mümkün görünmemektedir. Bu gelişme bir yandan da aşırı birikim sonucu yoğunlaşan sermayenin artık merkezileşme sürecine girdiği-

Anlaşmasının detayı için Bkz. http://www.wto.org/english/thewto_e/whatis_e/tif_e/agrm7_e.htm

6 Bkz. Kapital 1.Cilt, s.592: "İşçi sınıfı tarafından sağlanan karşılığı ödenmemiş emek miktarı, kapitalist sınıfın yaptığı birikim, onun, sermayeye dönüşmesi için, olağanüstü ödenmiş ek emeğe duyulan gereksinmeyi çok hızlı bir şekilde artırıyor, ücretler yükselir, diğer bütün koşullar aynı kalmak üzere, bu karşılığı ödenmemiş emek, buna orantılı olarak azalır. Ne var ki bu azalma, sermayeyi belirleyen artı-emeğin artık normal miktarlarda sağlanamayacağı noktaya gelir gelmez bir tepki kendini gösterir: gelirin daha küçük bir kısmı sermayeleşir, birikim aksar ve ücretlerdeki artış hareketi birden durur."

ni göstermektedir.⁷ Balaam ve Veseth de benzer şekilde finans piyasalarındaki gelişme ve çeşitlenmenin miladı olarak 70'lerdeki krizi göstermekte ve batılı ülkelerdeki aşırı fon fazlalığını vurgulamaktadır. Ancak yazarlar, bunun yanı sıra bu gelişmenin iç dinamiklerini de açıklamaktadırlar. Balaam ve Veseth, Bretton Woods döneminde devletten devlete işleyen finans piyasalarının, petrol şokuyla birlikte piyasalar arası bir işleyişe dönüştüğüne dikkat çekmekte; batıdaki fonların 1973-1974'ten itibaren önce Orta Doğu'daki petrol ihraç eden ülkelere ardından da tüm dünya finans piyasalarına akmaya başladığını; bu gelişmenin "geri dönüşümlü petro-dolar ticareti" olarak adlandırıldığını ve esas olarak petrol zengini ülkelerin fon ihtiyacı, petrol fakiri olan zengin batılı ülkelerin ise fon fazlası içinde olmalarından kaynaklandığını belirtmektedirler (Balaam&Veseth, 2001: 374). Öte yandan aynı dönemde geç kapitalistleşmiş ülkelerin (GKÜ) kendi içlerinde de benzer şekilde, üretimin önce kendi coğrafyasında yayılma sürecinin yaşandığı ve küçük üreticilerin fason ilişkiler etrafında örgütlenmeye başladığı bilinmektedir (Erendil, A. T., 2000: 100).

Üretimin, dünya ölçeğinde yayılmasının görece geç başlamasının bir diğer önemli nedeni ya da Mandel'in sermayenin krizden çıkışı süreciyle ilgili olarak belirlediği kriterlerden dördüncüsü konusunda üretim araçlarını uzak coğrafyalara taşıma maliyetlerinin 60'lı yıllarda ve 70'li yılların başında oldukça yüksek olduğunun hatırlanmasında yarar vardır. Sermayenin mekânsal işbölümünü de olanaklı hale getiren ulaşım teknolojisi alanına yapılan yatırımlar sayesinde ulaşım maliyetlerinin hızla düşmesi üretim araçları gibi büyük kütlelerin uluslararası ölçekte taşınabilmesini olanaklı ve görece kolay hale getirmiştir (Dikmen, A. A.,: 2000: 286). Bu bağlamda, ulaştırma hizmetlerinin, GATS (1994) anlaşmasının öncelikli sektörleri arasında gelmesi bir rastlantı değildir.

Diğer yandan, sürecin kurumlarının oluşturulması her coğrafyada farklı tarihsel bir seyir izlemiş olmakla birlikte, sermayenin dünya ölçeğine saçılması olgusunun kendisi 90'lı yılların başlarından itibaren EKÜ'lerden, GKÜ'lerdeki orta ve küçük ölçekli firmalara doğru çok yönlü bir yayılma göstermektedir. Yine de bu, OECD ülkelerinin kendi içindeki yayılmanın son bulunduğu anlamına gelmemektedir.⁸ Berna Müftüoğlu, bu bağlamda Harvey'den yaptığı alıntıyla bu geliş-

7 Sermayenin yoğunlaşması emek ve sermaye arasında yaşanan emek süreçlerinin sonucu iken; merkezileşmesi, başta rekabet olmak üzere sermayeler arası bir ilişkiyi anlatır, Ercan, F., M.Ü. Kalkınma Doktora Prg. Ders Notları 27 Aralık 2006; Gerçekten de değer, üretim sürecinde yaratılır, finans piyasaları ise sermayenin farklı kapitalistler arasında sadece el değiştirdiği bir alandır, Yılmaz, G., 2006a: 296-301.

8 Kapsamlı bir analiz için bkz.: Bölgesel Kümeleşme s. 31-34 içinde: Fason Ekonomisi: Gedik-

melerin beraberinde EKÜ'lerdeki üretimde hiyerarşik yapıların ortaya çıktığının ve aileye dayalı (patriarkal), himayeci (paternalist) ve az ücretle işçi çalıştıran (sweatshop) yerlerin, üretim sürecinin eklentileri olmak yerine ana direkleri olarak canlandırılıp, yaşatıldığıının altını çizmektedir (Harvey'den aktaran: Müftüoğlu. 2003: 17). AB Komisyonu'nun, a-tipik çalışmanın (geçici, kiralık, part-time vb. çalışma biçimleri) yaygınlaştırılması ve düzenli çalışmanın yerine ikame edilebilecek bir işleyiş haline getirilmesi amacıyla 2006 Kasım ayında üye devletlerin görüşüne sunduğu Yeşil Rapor da Harvey'in tespitini doğrular niteliktedir⁹ (AB Komisyonu, 2006: 16). Bu vurgular, sayılan üretim organizasyonlarının geçici ya da arızı olmayıp; sisteme içkin ve yapısal olduğunu göstermesinin ötesinde, bu üretim organizasyonlarının sermayenin krizden çıkış stratejisi olarak işlev gördüğünü de doğrulamaları bakımından önemlidir.

Bu sürecin olmazsa olmazlarından bir diğeri ise sermayenin dünya ölçeğinde saçılmasının önündeki en önemli engel olan gümrükler, kotalar ve ulusal ölçekteki düzenlemelerin hızla ortadan kaldırılmasıydı. 1945 sonrası dönemde GATT müzakere turlarını takiben uluslararası ticarete gümrük indirimlerinde önemli adımlar atılmaya başlandı. Kriz yıllarına gelindiğinde ise, artık, sıra bir yandan da tarife dışı engellerin kaldırılmasına gelmişti (O'Brian ve Williams, 2004: 129). GKÜ ulus devletleri ve sermaye sınıfları, likiditesi artan uluslararası sermayenin, GKÜ'lerde kuracağı üretim ilişkileri üzerinden söz konusu bu coğrafyaların uluslararası kapitalist döngüye eklenmesini hızlandıracağını görmekte gecikmediler. Bu süreçte en etkili dinamik ise, GKÜ'lerdeki orta ve küçük ölçekli işletmeler olarak öne çıkmıştır. İşbirliği içine girdikleri yabancı firmaların taleplerinin de yardımıyla harekete geçen KOBİ'ler, Dünya Ticaret Örgütü liderliğinde yürütülen "çok taraflı ticaret sistemi" ne adım adım entegre olmaya başlamış ve kendi sınıfsal çıkarlarının uluslararasılaşmak olduğuna ikna olmuşlardır. Benzer şekilde, Müftüoğlu da, Türkiye gibi ülkelerde, yaşanan ekonomik ve mali krizlerin de KO-

paşa'da Ayakkabı Üretimi/Berna G. Müftüoğlu.

9 Bkz. Yeşil Rapor (Green Paper) s. 16: "İşçilerin geniş taşeron zincirlerinde çalıştıkları durumlarda da benzer emek hakkı ihlalleri ortaya çıkmaktadır. Bazı üye devletler, bu tip sorunları ana taşeron firmalarla "ortak ve çeşitli yüklenim sistemlerine" bağlı olarak yapılacak anlaşmalarla aşmaya çalışmaktadır. Böylesi bir pratik, ana taşeron firmaları kendi ticaret partnerleriyle olan ilişkilerinde çalışma yasalarına uygun davranma yönünde teşvik edebilir. Ancak diğer yandan, bu tip düzenlemelerin, yabancı ve yerli büyük şirketlerin üretimin belli bölümlerini taşeronlara aktarma olanaklarını kısıtlayacağı ve böylece iç piyasada hizmetlerin serbest ticaretine engel teşkil edeceği unutulmamalıdır." (EU Commission, Brussels, Nov. 22, 2006, Com(2006)708 Final).

Bİ'lerin "öğrenme" sürecini hızlandırdığını belirtmekte ve küçük firmaların, krizi atlatabilmelerinin koşulunun ancak ve ancak daha yoğun bir şekilde uluslararası piyasalara eklemlenme ile mümkün olabileceğine inandıklarını ifade ettiklerini aktarmaktadır (Müftüoğlu, B. G., 2004: 61). Krizden çıkışın sermaye ve emeğin uluslararası ve mekânsal işbölümü bağlamındaki politikalarının pratiğe yansımaları ise şöyle olmuştur:

Aşırı birikimin, krizin ilk yıllarında EKÜ'ler içindeki finans piyasalarına yönelmek zorunda kaldığına yukarıda değinilmişti. Ancak, finans sektörü, değer üretimi üzerinden sermaye birikiminin sağlanabileceği bir alan olmadığı için -özellikle de o dönemdeki görece sığ, çeşitlilikten ve hızlı iletişim olanaklarından yoksun konumuyla- bireysel kapitalistler açısından ancak "sığınılacak geçici-güvenli bir liman" işlevi görmekteydi. Asıl yapılması gereken ise, kendi coğrafyasında üretken yatırıma dönüştürülemeyen sermayenin -başka coğrafyalarda olsa bile- mutlaka üretken olarak yeniden yatırılmasının sağlanmasıydı. Üretim dünya ölçeğine yayılması, mevcut üretken yatırımların parçalanarak değişik ülke ve bölgelere taşınmasına olanak yaratırken, sermayenin akın edeceği bu coğrafyalarda üretim için gerekli alt-yapının kurulması gereği de EKÜ'lerde biriken para formundaki sermayenin üretken yatırımlara dönüşmesi fırsatını doğurdu. Çakmak, EKÜ'lerdeki aşırı birikim sorununu şu sözlerle ifade etmektedir: "Bugün muazzam bir para var. Bu parayı sermaye değerlendirmek istiyor, tekrar kâra dönüştürmek istiyor. Fakat bunu, sanayide yapamıyor, çünkü mevcut teknoloji bu parayı emebilecek yatırım fırsatlarını doğurmuyor." (Çakmak, 2004: 7). Ne var ki, enerjiden, telekomünikasyona, ulaşımdan, köprü, yol, baraj vb.ne varana kadar -üretim için olmazsa olmaz- bütün bu alt yapı hizmetleri de on yıllardan beridir ulus devletlerin kontrolündeki "kamusal alan" kapsamına giriyordu ve bu durum, para sermayenin söz konusu bu üretken yatırımlara dönüşmesi önünde ciddi bir engel olarak duruyordu. Üstelik, ulus devletler, bu alt yapı kurulum faaliyetlerini özel firmalara da yaptırmayı kabul etseler bile, aynı anda kendileri de bu tür faaliyetleri sürdürecekleri için, özel firmaların, söz konusu hizmetleri "kamusal" olarak vermekte olan devletler karşısında rekabet etmekte zorlanacakları açıktı. Çünkü, devletler, bu alt yapı hizmetlerini yalnızca karşılıksız ya da çok cüzi katkı payları karşılığında vermekle kalmıyor, bu işlerde istihdam ettikleri hizmet personelinin de ücret ve istihdam güvencesinin yanı sıra pek çok yan faydalar sağlayarak çalıştırıyordu. Emek piyasasındaki hizmet çalışanlarının önemli bölümünün devletler tarafından istihdam edilmesi sonucuna yol açan bu durum, özel firmaların satın alacakları hizmet emek gücü ile pazarlık koşullarını belirleyen ve daha da önem-

lisi sermayeyi, emekle giriştiği pazarlıkta dezavantajlı konuma iten bir pratikti. Buna göre, devletlerin uhdesindeki ekonomik faaliyetlerin özelleştirilebileceği; kamuda istihdam edilen hizmet personelinin çalışma koşullarının esnekleştirilip, kuralsızlaştırılarak piyasa normlarına getirilebileceği yeni bir kamusal düzen gerekiyordu.¹⁰

Krize yanıt bağlamında aktardığımız yukarıdaki gelişmelerin tümü için kullanılan kavram “neo-liberal politikalar”dır”. Başka bir deyişle, neo-liberal yaklaşım kendisini, kapitalizmin 70’lerde dünya genelinde yaşanan ve kâr oranlarının düşüş eğilimi ile belirginleşen krizini aşma ve dolayısıyla da sermayenin değersizleşmesini önleme/yeni kârlılık alanlarının açılmasını sağlamaya dönük çabalar çerçevesinde kurmakta ve güçlendirmektedir (Akçay ve Türkay 2006).

2. 1980’lerden 2000’lere: Türkiye’de Değişen Birikim Rejiminin Temel Ekonomi Politikalarına Yansımaları

79 yılının sonuna gelinirken Türkiye’de ekonomik bunalım, geniş halk kitlelerini ve sermaye sınıflarını derinden etkileyen bir boyut kazanmıştı. Artık kitlesindeki büyüme durmuş, hızlı enflasyon konjonktüründe sermaye sınıflarının arttığı paylaştığı geleneksel kanallar tıkanmış, stokçuluk, karaborsa gibi farklı beceri gerektiren alanlarda yeni bir “sermaye grubu” oluşmaya başlamıştı. Sektör I malları üretimi için ithalat yapılması kaçınılmaz bir zorunluluktur. Zira, üretimin esas olarak yurt içi piyasayı hedef alan, ama üretiminde ancak ithalatla edinilebilen sektör I malının kullanımını gerektiren sektör II mallarına odaklanmış olması döviz darboğazını daha da kronikleştirmiş, farklılaşan bir birikim rejimine geçme zorunluluğunun ilk belirtileri görünür hale gelmişti (Ercan, D. N.: 2006).

Sanayi sermayesinin artı değer oranını yükseltmekten başka çıkışı yoktu, fakat, emek-sermaye ilişkisini kendi lehine çevirme yönündeki bütün girişimleri, işçi sınıfının örgütlü gücü karşısında boşa çıkmaktaydı. 77-80 döneminde grevde kaybedilen işgünlerinin görece ağırlığı 73-76 dönemine oranla 2.5 kat artmıştı. Sermaye örgütlerinin kendileri için gerekli güven ortamının yeniden sağlanması

10 Aktarılan sürecin Türkiye’deki uygulaması için bkz. 5227 sayılı Kamu Yönetiminin Temel İlkeleri ve Yeniden Yapılandırılması Hakkında Kanun ve 5393 sayılı Belediye Kanunu, 5302 sayılı İl Özel İdareleri Kanunu, 5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu, 5345 sayılı Gelir İdaresi Başkanlığı Hakkında Yasa (Kaynak: Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü http://www.todaie.gov.tr/KYP/kamu_y%C3%B6netim_reformu.asp). Avrupa Birliği’ndeki benzer uygulamalar için bkz. Bolkestein Directive (Kaynak: <http://www.bolkestein-inc.com/>).

yönünde yaptığı çağrılar 1979 yılından itibaren açık hale gelmişti (Boratav, 2003: 145, 146). Burjuvazinin emek-sermaye ilişkisini kendi lehine çevirme zorunluluğuyla ilgili olarak; planlama döneminde umduğu hegemonik pozisyona ulaşamayan sermaye sınıfı 70'ler boyunca bu hegemonyayı yeniden kurmayı gündemin acil sorunu haline getirdi (Yalman, 2002: 19). Gerçekten de holding biçiminde organize olan yerli sermaye grupları 70'li yılların sonunda karşılaştıkları derinleşen bunalımı aşmak ya da kontrol altına almak için yeni sermaye birikim rejimine uygun stratejiler ve bu stratejilere uygun yeni hegemonik oluşumlara yönelmişlerdir (Ercan, F. 2002: 45).

Sermaye birikim rejimindeki değişim ihtiyacı ile devletteki dönüşümün eş anlılığının temel göstergelerinden olan 24 Ocak 1980 kararlarının gerekçe bölümünde de Türkiye'nin bu derece yüksek ücretlerle ihracat yapamayacağı; dolayısıyla ayakta duramayıp, batacağı görüşü yer almakta; ücretleri disiplin altına alacak yöntemlerin mutlaka bulunmak zorunda olduğuna dikkat çekilmekteydi. Türkiye'nin içe dönük birikim rejiminden ihracat yönelimli birikim rejimine geçişinin de miladı olan 24 Ocak 1980 kararları böylesi bir ekonomik, sosyal ve politik ortamda çıkarıldı. Gerek K. Evren'in askeri darbenin hemen sonrasında kamuoyuna hitaben yaptığı ilk konuşmada "yüksek ücretler"den şikâyet etmesi (Boratav, 2003:148); gerekse, Turgut Özal'ın 1983 yılında ISO'nun bir toplantısında altını çizdiği "12 Eylül olmasaydı, 24 Ocak 80 kararlarını hayata geçiremezdik" vurgusu (aktaran Ercan, 2004: 98) 12 Eylül askeri darbesi ile 24 Ocak 1980 kararları arasındaki ilişkiyi ortaya koyar niteliktedir. Sönmez ise, 24 Ocak 1980 kararlarıyla açılan istikrar paketinin serbestleşme odaklı olduğunu belirtirken; bu sürecin yalnızca enflasyonist baskıyı kırma ya da cari açık sorununu hafifletme amacına değil esas olarak Türkiye sermayesinin kapitalist dünya ekonomisine eklenmesini hedeflendiğine dikkat çekmektedir (Sönmez, S: 2003: 306).

Süreç, iktisat politikaları açısından değerlendirildiğinde reel devalüasyona bağlı bir kambiyo politikası; liberalizasyona yönelen bir ithalat rejimi, teşvik ve sübvansiyonlarla desteklenen ihracatın –eski rejimden farklı olarak- bir ulusal öncelik haline getirilmesi; fiyat kontrolleri ve temel malların çoğundaki sübvansiyonların kaldırılması ve iç talebin daraltılmasına dönük makro politikaların uygulamaya konduğu görülmektedir (Boratav, 2003: 149). 1981-1988 senaryosu sektör I mallarına değil, ihraç ürünlerine olan talebi arttırma iddiasına dayandırılmış; senaryonun yürütülebilmesi için ücretlerin bastırılmasının yanı sıra zorunlu sayılan bir politika aracı da sürekli reel devalüasyon olmuştur (Kuruç, B.: 2003: 39). İşçi sınıfının sürece uyumlu hale getirilmesi amacıyla alınan önlemler ise esas iti-

barıyla askeri yöntemler üzerinden gerçekleştirilmiştir. Bunların başında, sendikal faaliyetlerin askıya alınması, DİSK'in kapatılması ve her düzeyde yüzlerce DİSK yöneticisinin tutuklanması, grevlerin yasaklanması, ücret belirlemenin toplu sözleşme düzeninden Yüksek Hakem Kurulu düzeneğine kaydırılması sayılabilir (Boratav, 2003: 150).

Yukarıda aktarılan gelişmelerden de anlaşılacağı gibi devletin ekonomideki rolünün küçültülmesinin asli hedefler listesinin ilk sıralarını işgal ettiğini söylemek mümkündür. 80'li yıllarla birlikte uluslararası iktisat literatüründe sıkça söz edilmeye başlanan özelleştirmeyle, özel sektörün önünün açılması ve GKÜ'lerin rekabet gücünün artırılmasının hedeflendiği belirtilmiştir. 90'lı yıllarda bu söyleme "kurumlaşma", "şeffaflaşma" gibi yenileri eklenmiş (Doğruel S. A. ve Doğruel: 2003: 417) ve giderek bu kavramlar devletteki dönüşüm sürecinin gerektirdiği değişikliklere meşruiyet kazandırılmasında olmazsa olmaz unsurlar haline gelmiştir.

Öte yandan, 70'lerde açığa çıkan aşırı birikim krizinin yansımalarından bazıları Türkiye'ye askeri darbeden önce ulaşmıştır. Bunların başında finansal serbestleşme geliyordu ki vadeli mevduat ve kredi faizleri ilk kez 1980 yılı Temmuz ayında serbest bırakıldı (Boratav, 2003: 151). Finansal serbestleşmenin temel nedenlerinden biri de dış ticaret politikasının dışa açılması ve düşük emek maliyetleriyle üretilecek sanayi ürünlerinin dünya piyasalarına girişinden kaynaklanacak uluslararası para sermaye transferlerinin hızlandırılmasıydı. Finans sisteminin henüz kurumsallaşamadan serbestleştirilmesi, bir yandan faiz yarışını başlatırken, diğer yandan da çok sayıda küçük banka ile yüzlerce bankeri yaratmış ve çok geçmeden banker iflaslarına (1982) yol açmıştı.

Devletin finans sektöründeki ilk kurumsallaşma girişimi olan Sermaye Piyasası Kurulu (1982) (Bayramoğlu, 2005: 429) aynı zamanda devletin içine girdiği bağımsız düzenleyici kurullar çağıının ya da dönüşüm sürecinin de ilk adımıydı. Gerçekten de sermayeler arasındaki rekabetin yoğunlaştığı önemli konulardan biri de dolaşımda bulunan toplam para sermayenin olabildiği ölçüde daha fazlasını kontrol etmektir. Bu ise para kapitalistleri ile üretken kapitalistler arasındaki çelişkilerin daha da yoğunlaşmasına neden olur. Bu bağlamda faizlerin yükselmesi, döviz kuru rejimindeki köklü değişiklikler sınıf içi çelişkileri derinleştirici bir etki yapmış (Ercan, F., 2002: 53) ve SPK vb. düzenleyici yapıları gerekli hale getirmiştir.

Boratav, 80'li yılların aynı zamanda halk sınıflarına dönük olarak "çarpık" bir popülizmin de uygulandığı yıllar olduğunu altını çizmektedir. Gecekondu-

ra dönük tapu tahsis belgeleri, imar afları, kent planlaması perspektifinden yoksun imar izinleri hızlı kentleşmenin oluşturduğu kentsel rantların yoksul katmanlara intikal etmesinde ve bu doğrultuda çok yüksek beklentilerin oluşmasında önemli roller oynamış; metropollerin etrafında sınıf bilincinden yoksun, sermaye birikim sürecine kolaylıkla angaje olmaya hazır yoksul kitleler yaratılmasına hizmet etmiştir (Boratav, 2003: 153).

Söz konusu dönemin kamu maliyesi açısından en önemli özelliği ise vergi sisteminde yapılan köklü değişikliklerdir. Bu bağlamda 1984 yılında servet beyanamesi kaldırılmış, kurumlar vergisinde sermaye lehine bir dizi istisna ve muafiyet getirilmiş, gelir vergisi parçalı, adaletsiz bir yapı kazanmış ve 1985 yılında KDV sistemine geçilmesiyle birlikte devlet gelirlerinin giderek artan bir bölümü ücretlilerin katkılarına bağlı hale gelmişti (Boratav, 2003: 154). Dolaylı vergiler, 80'lerin başında toplam vergi gelirlerinin %35-36'sını oluştururken; 1995'ten itibaren bu oran %60'lara çıkmıştır (Kuruç, B.: 2003: 39).

İç borçlanmanın artan bir önem kazandığı bu süreçte, 1985 yılından itibaren Hazine, bankacılık sistemine önceleri daha uzun fakat giderek kısalan belirli aralıklarla iç borçlanma tahvil ve bonoları satmaya başladı (Boratav, 2003: 154). Cumhuriyet dönemi iktisat politikalarında iç borçlanmanın 1984 yılına kadar bir politika aracı olarak kullanılmadığına dikkat çeken Ekzen, 1980 yılı başında GSMH'ye oranı sadece %18 olan iç borçların, 2001 yılında GSYİH'nin %83'üne ulaştığını belirtmekte ve iç borçlanmanın kamu kesimi gelir-gider dengesizliği nedeniyle kullanılan bir araç değil, açık tercihli bir iktisadi politika tercihi olduğunu vurgulamaktadır (Ekzen, N.: 2003: 631). Diğer yandan 1986 yılında işler hale getirilen İstanbul Menkul Kıymetler Borsası-İMKB, aynı yıl başlatılan özelleştirmelere ivme kazandırmıştır (Altıok, M., 2002: 96). Öte Yandan İMKB'nin tek etkisi Türkiye'de özelleştirmelere ivme kazandırmakla sınırlı kalmamıştır. Borsa'nın kurulmasıyla, aşırı birikim krizi içindeki EKÜ sermayelerinin spekülatif kazançlar üzerinden uluslararası ölçekte merkezileşme süreçlerini hızlandıracak meşru zeminlere bir yenisini daha eklenmiştir. Türkiye'deki banka ve finans sermayenin güçlenmesine de ivme kazandıran bu gelişmeler, devlet ve sermaye arasındaki borç-alacak ilişkilerinin derinleşmesinde ve sermaye sınıfının toplumdaki hegemonik pozisyonunu yeniden tesis etmesinde önemli bir işleve sahiptir.

Sendikal haklar ve grevlere getirilen kısıtlamaların sonucunda 1978-1988 arasındaki 10 yıllık süreçte bölüşüm ilişkilerinin sermaye sınıfı lehine değişmesi bu dönemin en belirleyici politika değişikliklerinin başında gelmektedir. Buradaki 'bölüşüm ilişkileri' vurgumuz, kapitalist üretim tarzının yalnız maddi ürünleri üret-

mekle kalmadığı, bu ürünlerin üretildiği üretim ilişkilerini ve böylece buna tekabül eden bölüşüm ilişkilerini sürekli olarak yeniden ürettiği gerçekliğine dayanmaktadır. Çünkü, kapitalist toplumda ücret, ücretli emeği; kâr da sermayeyi ön-gerektirir. Bu nedenle belirli bölüşüm biçimleri, üretim koşullarının belirli toplumsal nitelikte olmalarını ve üretimi yürütenlerin arasında belirli toplumsal ilişkileri öngörür. Özgül bölüşüm ilişkileri, böylece, özgül tarihsel üretim ilişkilerinin ifadesinden başka bir şey değildir. Korkut Boratav söz konusu on yıllık dönemde imalat sanayi reel ücretlerin toptan fiyatlara göre %29, tüketici fiyatlarına göre ise %32 oranında gerilerken, ücretlerin katma değer içindeki oranının da %37.2'den %15.4'e düştüğünü belirtmektedir (Boratav, 2003: 165). Bu yıllar aynı zamanda, çiftçinin cumhuriyet tarihi boyunca karşılaştığı en büyük iki fiyat çöküntüsünden birini, hatta en ağırını yaşadığı yıllardır (Boratav, 2003: 166). GATT-Uruguay Raundu'nda (1986-1994) ilk kez bir tarım anlaşması imzalamak üzere müzakerelerin başlaması Türkiye tarımında zaten başlamış olan transformasyonun hızlanmasına yardım etmiştir.

1981'de sermaye piyasası kanununun çıkarılması, 1984'te kambiyo rejiminin serbestleştirilmesi ve 30 sayılı Türk Parasının Kıymetini Koruma Hakkındaki Kararın çıkarılması, 1986'da İMKB'nin kurmasına 1989 yılında 32 sayılı kararnameyle sermaye hareketleri üzerindeki kısıtların kaldırılması da eklenince (Karahanoğulları, 2003: 262, 267) İzzettin Önder ise, 32 sayılı kararnameyi farklı bir boyuttan ele almakta ve 80'lerin sonuna doğru ihracatın duraklamaya başlamasının yanı sıra ülkeye sıcak para girişinin de zorunlu hale gelmesiyle birlikte ekonominin tümü ile finans kesiminin boyunduruğu altına sokulduğuna işaret etmektedir (Önder, 2000: 69). Benzer şekilde Sönmez de 1989'da tamamlanan dış finansal serbestleşmeyle birlikte kısa vadeli sermaye akımlarındaki hareketlenmenin hem dış borçlanmaya hem de kur/faiz arbitrajını olanaklı hale getiren yapı dolayısıyla iç borçlanmaya ivme kazandırdığını belirtmektedir (Sönmez, 2003: 306). Boratav ise kararnamenin aynı zamanda krizli yılların başlamasında oldukça etkili olduğunu belirtmektedir (Boratav, 2003:172). Aynı olgu, sermaye birikimi perspektifinden analiz edildiğinde, küresel üretim zincirlerinin geri halkalarını oluşturacak KOBİ'lerin kurdukları dış bağlantıları yürütebilmesinin ön koşullarından birinin de para-sermayenin uluslararası ölçekte transferinin olanaklı hale getirilmesi olduğu düşünülecek olursa 32 sayılı kararnamenin Türkiye'deki sermaye birikimi için nasıl bir anlam taşıdığı daha iyi görülebilir. Dolayısıyla 70'lerdeki kriz sonucu dünya ölçeğine yayılma dışında bir çaresi kalmayan uluslararası üretken sermayenin Türkiye'ye de akabilmesinin yanı sıra giderek ülke dışında yatı-

rımlar yapmaya başlamış olan Türkiye sermayesinin de ihtiyaç duyduğu önemli adımların büyük bölümü tamamlanmıştır.

1987 yılında AB'ne tam üyelik başvurusunun yapılması, 1995 yılında AB ile Gümrük Birliği'ne girilmesi, Orta Doğu ülkeleriyle ve 1989 sonrasında eski sosyalist ülkelerle ekonomik ilişkilere ivme kazandırılması ve uluslararası mal ve hizmet akımlarının serbestleşmesini amaçlayan uluslararası anlaşmalara uyum sağlanmasına (Şenses ve Taymaz,; 2003: 432) bağlı olarak Türkiye sermayesinin uluslararası kapitalizme eklenme süreci de bir önceki sürece oranla hızlanmıştır.

Devletin aynı süreçte üretken sermaye yatırımlarını artırma yönünde attığı adımlara gelince, bunların başında BM-Sınai Gelişme Örgütü UNIDO desteğiyle 1970 yılında G.Antep'te yerel bir örgüt olarak kurulmuş olan KÜSGEM'den¹¹ bahsetmekte yarar vardır. Örgütün 1983 yılında ulusal düzeyde örgütlenerek Küçük Sanayi Geliştirme Teşkilâtına dönüştürülmesi ve 1990 yılında da KOSGEB¹² adıyla yeniden örgütlenerek KOBİ'lere eğitim, danışmanlık ve kuluçkalık gibi hizmetler sunması (Şenses ve Taymaz,; 2003: 437) Türkiye'de devletin, kapitalizmin dünya ölçeğine yayılması ve Türkiye kapitalizminin yerelliklerdeki küçük üretim noktaları aracılığıyla dünyaya entegrasyonu olguları karşısındaki erken hazırlıkları olarak değerlendirilebilir.

EKÜ'lerin 70'lerdeki krizle bağlantılı olarak yaşadığı temel politika yönelimlerinden biri olan sermayenin organik bileşimini düşürme çabasının benzeri muhtemelen farklı bir nedenden, yeni süreçte Türkiye sermayesinin artık, sektör I (üretim) mallarını da üretebilecek birikim aşamasına ulaşmış olmasından dolayı Türkiye'de de görülmüştür. Buna bağlı olarak üretim mallarının maliyetini düşürme doğrultusunda atılan adımlardan 1983 yılında kurulan BYTK'nın¹³ 1997 yılında TÜBİTAK'a hazırlattığı "Ulusal Yenilik Sistemi" projesi pek çok benzer başka kurumun oluşmasının ön adımı olmuştur.¹⁴ Ulusal Yenilik Sisteminin kurulmasına ilişkin olarak 90'lı yıllarda yapılan çalışmalar genel olarak değerlendirildiğinde, bu amaca uygun olarak sistemli ve kapsamlı politikalar bütününe geliştirilmiş olması, teknolojik altyapının oluşturulması yönünde önemli adımların atılması ve AR-

11 KÜSGEM: Küçük Sanayi Geliştirme Merkezi

12 KOSGEB: Küçük ve Orta Ölçekli Sanayi Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığı

13 BYTK: Bilim ve Teknoloji Yüksek Kurulu

14 Bu kurumlar: Patent Enstitüsü, Ulusal Metroloji Enstitüsü, Türkiye Bilimler Akademisi, Türkiye Teknoloji Geliştirme Vakfı, Türkiye Akreditasyon Kurulu (Şenses ve Taymaz, içinde: Köse, Şenses ve Yeldan: 2003: 439)

GE yatırımlarına destek sağlanmaya başlanmış olması (Şenses ve Taymaz: 2003: 439) yeni sermaye birikim rejimine uygun olarak devletin nasıl bir rol üstlendiğini de göstermektedir.

Sınıf mücadeleleri açısından ise 90'lı yılları önceleyen en önemli olay, Türkiye sınıf mücadeleleri tarihine 1989 Bahar Eylemleri olarak geçen işçi eylemleridir. 80'lerin sonuna gelindiğinde hem artan toplumsal gerilimi yumuşatma ve hem de ihracat artışının iç talepteki düşüşü karşılayamaz durumda olması dolaşısıyla kâr oranlarında başlayan gerileme eğilimini durdurma amacıyla ücretlerde önemli artışların yapılmasına göz yumulmuştur (Altıok, M., 2002: 103). Kamu sektörü işçilerinin başını çektiği eylemler, SEKA ve Zonguldak grevleri sonucunda önce kamu sektörü işçilerine ardından memurlara büyük oranlı ücret artışlarının kapısını aralamıştır. 80'li yılların tersine 90'lı yıllar yalnızca ücretliler için değil tarım kesimi için de uzun bir daralmanın ardından kaynak aktarımının genişlediği ve genişlemenin 1992 yılına kadar kesintisiz devam ettiği yıllar olmuştur (Boratav, 2003: 176).

1980'lerin sonunda başlayan parasal genişlemeci politika, hisse senedi ve gayri menkul fiyatlarındaki artışı hızlandırmış, sermaye piyasalarında spekülatif bir değer artış süreci başlamıştır (Altıok, 2002, 109). 1994 ve onu izleyen 2000 Kasım ve 2001 Şubat krizlerini Boratav "sermayenin işçi ve köylü sınıfından rövansı aldığı süreçler" olarak değerlendirmektedir (Boratav, 2003: 194). Gerçekten de 1994 krizinden birkaç ay sonra uygulamaya konan 5 Nisan İstikrar Paketi sermayenin yeniden yapılanmasında yeni bir aşamaya geçişi sağlayacak yapısal uyum politikalarının hızlandırılmasının ön adımı olmuştur. İstikrar paketinin en önemli üç konusu: (a) devletin ekonomik rolünün daraltılması; (b) tarımsal desteğin azaltılması ve (c) sosyal güvenlik sisteminin yeniden düzenlenmesi olarak belirlenmiştir (Altıok, M., 2002: 111). Öte yandan emek ve sermaye arasındaki bu med-cezirleri rastlantısal olarak değerlendirmek mümkün değildir. Marx'a göre, gönenç dönemlerinde kapitalistler her yıl bir öncekine göre daha fazla sayıda işçi çalıştıracakları için, eninde sonunda birikimin gereksinimlerinin, her zamanki emek arzını aşmaya başlayacağı bir noktaya ulaşılması ve bu yüzden de bir ücret artışının olması zorunludur. Emeğin fiyatındaki artış birikimi yavaşlatır, birikim derecesi azalır, ama bu azalmayla birlikte azalmanın temel nedeni, yani sermaye ile sömürülen emek gücü arasındaki oransızlık da ortadan kalkar. Kapitalist üretim sürecine özgü mekanizma, geçici olarak kendisinin yaratmış olduğu engeli ortadan kaldırır ve emeğin fiyatı tekrar sermayenin kendisini genişletmesi gereksinimlerine uygun bir düzeye iner (Marx, 2000: 585 ve 591).

Yaşanan dönüşüm sürecinde hiç şüphe yoktur ki dış dinamiklerin de özellikle 1990'lardan itibaren artan oranlı bir etkisi söz konusu olmuştur. 2001 yılında IMF'ye verilen Niyet Mektubunda yer alan "Özel sektörün ekonomideki rolünü güçlendirmek için, Hükümetimiz, özelleştirmelerin hızlandırılmasını, bir Yatırımcı Konseyinin kurulması da dahil olmak üzere 'sermaye dostu' bir ortamın yaratılmasını ve yerli ve yabancı doğrudan yatırımların teşvikini hedeflemektedir" (aktaran: Karahanogullari ve Dikmen 2002/1) ifadesi iç ve dış dinamiklerin Türkiye'de sermaye birikiminin sağlanması hedefinde nasıl ortaklaştığını göstermektedir. Bahsi geçen Yatırımcı Konseyi projesi 5 Haziran 2003 tarihinde hayata geçirilmiş olup; süreçte FIAS-Yabancı Doğrudan Yatırım Danışmanlık Hizmetleri adlı, IFC¹⁵ tarafından fonlanan yabancı bir organizasyonun aktif destek sağladığı bilinmektedir (Karahanogullari ve Dikmen 2002/2). Benzer şekilde DTÖ de, Türkiye'ye Uruguay Raundu taahhütlerini yerine getireceği konusunda güvendiğini deklare etmekte ve uluslararası ticaret müzakereleriyle AB üyelik süreci arasındaki bilinen bağlantıyı şu şekilde formüle etmektedir:

"DTÖ'nün geniş çerçevesi içinde, AB-Gümrük Birliği, Türkiye'nin dış ticaret politikalarının oluşturulmasında belirleyici bir role sahiptir. Türkiye'nin Gümrük Birliği üyeliği uyarınca atmak zorunda olduğu adımlar DTÖ'ndeki taahhütleri ile paralellik arz etmektedir. Bu durum, Türkiye'nin Uruguay Raundu Nihai Senedi çerçevesinde bulunduğu taahhütleri yerine getirmesinde kesinlikle önemli bir rol oynayacaktır. Bu bağlamda, Türkiye AB müktesebatını yakından takip etmek zorunda olduğu için Uruguay Raundu Nihai Senedinin hükümlerini uygulamakta ciddi bir sıkıntıyla karşılaşmayacaktır." (WTO/Restricted 1998).

DTÖ'nün yukarıda aktarılan fomülasyonu, "küreselleşme kavramıyla ifade edilen dinamik sürece atfedilen anlamlar ve bu süreçte yaşanacağı ima edilen köklü dönüşümlerin Türkiye'deki esas referansının AB'ye tam üyelik olarak ortaya çıktığına" (Türkay, M. 2003: 12) dair vurguları doğrudan niteliktedir.

Diğer yandan, Türkiye-Gümrük Birliği üyelik sürecinde AB ile Türkiye arasındaki ilişkinin eşitsizliğine dikkat çeken ve Türkiye'nin AB ülkelerine ihracatının yalnızca AB iç tüketimine yönelik olmasının da bu eşitsiz süreci kanıtladığını vurgulayan yaklaşımlar da vardır (Tahsin, E. 2003: 174-175). Bu eşitsiz ilişkinin AB ile Türkiye arasında bir tür ezen-ezilen ilişkisi olduğuna dair algılamalara karşın; bunun, kapitalizmin eşitsiz ve bileşik gelişiminin bir sonucu olduğunu hatırlatmada

15 IFC: International Finance Corporation, IMF ve DB'nin patronajlığı altında kurulmuş bir finans kuruluşu

yarar vardır.

Bu süreçte sermaye birikimi, Türkiye’li şirketlerin de yurt dışında yatırımlar yapmaya başlamasına olanak verecek aşamaya ulaşmıştır. 1997-2005 tarihleri arasında 7 milyar \$ tutarında Türkiye sermayesi yabancı ülkelerde doğrudan yatırımlara dönüştürülmüştür. Bu yatırımların 3.9 milyar \$’lık en büyük bölümünün tek başına AB ülkelerinde gerçekleştirilmiş olması (Hürriyet, 2005), Türkiye sermayesinin uluslararasılaşmasının yalnızca ölçek olarak Türkiye’den küçük ve ekonomik açıdan daha geri ülkelerle de sınırlı kalmadığını ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, 1999 yılındaki Helsinki Zirvesiyle birlikte Türkiye’nin AB üyelik müzakerelerinin resmen başlatılmasının bu sürece ivme kazandırdığını söylemek mümkündür.

Dış dinamiklerin süreç üzerindeki etkisiyle ilgili olarak Keyder, piyasayı yöneten dünya görüşüne doğru son on yıldaki büyük ideolojik yönelimin yalnızca bir dış dayatmanın ürünü olmadığını belirtmekle birlikte, “aslında IMF tarafından dayatılan yeniden yapılanma ve liberalizm, çevre burjuvazisi tarafından memnuniyetle karşılanmıştır” demek suretiyle yine olgunun bir dış dayatma olduğunu, fakat bunun çevre burjuvazisi tarafından hoş karşılandığını vurgulamaktadır. Öte yandan yazar çevre burjuvazisinin memnuniyeti konusunu, içe dönük birikim rejiminin küçük ve orta ölçekli sermayenin yaşama hakkını savunduğu, modern sanayi burjuvazisi açısından ise bu durumun, verimsiz ve savurgan iktisadi politikalar anlamına geldiği gerekçesiyle açıklamaktadır (Keyder, Ç, 2004: 37-38). Bu çalışmanın küçük üretim ve KOBİ’lere ilişkin temel tezinin Keyder tarafından kurgulanan bu tezin tam aksi yönde olduğunu hatırlatmakta yarar vardır. Türkiye’de esas olarak 24 Ocak 1980 kararlarıyla uygulamaya geçen neo-liberal politikaları “dışarıdan yapılan dayatmalar” ile açıklama eğilimi gösteren benzer yaklaşımlara karşın, GKÜ’lerdeki sermaye birikim sürecinin geldiği düzey ile, dünya genelinde birikim sürecinin işleyişi arasındaki etkileşimin ve bunun sonucunda gerçekleşen uyumun yeni eklemleme biçiminin analiz edilmesinin yaşanan gerçekliğin anlaşılmasında daha kapsamlı bir çerçeve sunacağı uyarısını yapan yaklaşımlar da vardır (Akçay ve Türkay, 2006)

3. Reformlar, Yönetişim ve Devlet Mekanizmasında Dönüşüm

3.1. Türkiye’de Yeni Birikim Rejiminin Kurumsal İnşası: Reformlar

Sermayenin mekânsal farklılaşması ve kırsalı da kapsayacak biçimde yayılması ile emeğin uluslararası işbölümündeki köklü dönüşümler devletin organizasyonunda da belli bir dizi değişikliği gündeme getirmiştir. Her biri yasalarla gün-

deme gelen bu değişiklikleri Ercan, üçlü bir dönemlendirme çerçevesinde ele almaktadır:

(a) piyasanın görünmez elinin, devletin balyozvari eli sayesinde sağladığı 'piyasa ve düzen' ilkesi: 1980'li yıllar boyunca gerek 3218 sayılı serbest bölgeler kanunu gibi emek-sermaye ilişkilerini düzenleme, gerekse SPK (1981) benzeri yapıları oluşturma amacıyla çıkarılan bir dizi yasa

(b) uluslararası piyasalara eklenme: Esas olarak meta ve para sermayenin dolaşımının uluslararası düzeyde serbestleştirilmesini amaçlayan düzenlemeler. İkinci bölümde aktarılan Türk lirasının değerini koruma hakkındaki kanunda değişiklik, döviz kurlarına serbestiyet tanınması (1984), gümrük vergi ve kotalarının indirilmesi, 32 sayılı kararname ile sermaye hesabının serbestleştirilmesi (1989) bu başlık altında yapılan en önemli değişikliklerden bir kaçıdır. Ercan, dışa açılma sürecini takiben Türkiye'deki sermaye yapısında önemli değişiklikler olduğunu ve örneğin ithalatın serbestleşmesiyle birlikte içe dönük birikim sürecinde üretken olan bazı sermaye gruplarının hızla ticari sermaye döngüsüne dahil olduğunu belirtmektedir.

(c) küresel kapitalizmin kurumsallaşması: İkinci kuşak reformlar ve yasanın/mülkiyetin üstünlüğünün öne çıktığı bu süreçte ise bir yandan piyasanın kurumlarının inşası, bir yandan yeni kurumlar var edilirken, eskilerinin gözden geçirilmesi ve bu çalışmaların üç hedef etrafında toplanması öngörülmüştür. Bunlar arasında sosyal koşulların iyileştirilmesi, uluslararası rekabet gücünün artırılması ve makro-ekonomik istikrarın belirlenmesi sayılmaktadır (Ercan, 2003: 17-21).

Ercan tarafından yapılan yukarıdaki dönemlendirme, değişen sermaye birikim rejimi ile devletteki yeniden yapılanma arasındaki ilişkinin hem dönüşme hem de dönüştürme biçiminde karşılıklı bir ilişki olarak işlediğinin ipuçlarını barındırmaktadır. Tıpkı, Türkiye sermayesinin birikim kanallarını açmak ve geliştirmek için çıkarılan yasalarla gelen serbestleşmenin, üretken sermayeyi ticari sermayeye dönüştürmesi olayında olduğu gibi. Ercan'ın küresel kapitalizmin kurumsallaşması başlığını verdiği üçüncü dönem değişikliklerinin başında kamu sektöründeki reform ile Türkiye'deki sosyal bilimcilerin oldukça ilgisini çeken "yönetişim" konuları gelmektedir.

Diğer pek çok nedenin yanı sıra uluslararası sermayenin fason ilişkiler kuraçağı küçük üretimin ihtiyaç duyduğu alt yapının kurulabilmesi ve ülke ölçeğinde yol, köprü, baraj, telekomünikasyon ve su/enerji iletim, dağıtım şebekelerinin özel sektör tarafından kurulabilmesinin de sağlanması için 4 Ocak 2002'de Ka-

mu ihale Yasası çıkarılmıştır (Belgenet/Arşiv 2007).¹⁶ Amaç, söz konusu bu, kırsala yakın alanları sanayi açısından üretim yapan bölgeler haline getirmek olduğu için yatırım yapacak üretken sermayelerin gerek doğrudan üretim sürecinde gerekse artığın aktarılması sırasında ihtiyaç duyacağı temel alt-yapı fonksiyonlarının hızla kurulması önündeki engellerin kaldırılmasıdır. Bu engellerden bir tanesi alt yapı yatırımlarının devlet tarafından yapılmasını ve inşaat aşamasında gereksinim duyulan bütün malzemelerin yine kamusal alandan teminini şart koşan içe dönük birikim rejiminden kalma yasal düzenlemedir. Eski yasal düzeniğin değiştirilmesinin bir zorunluluk haline gelmesinin diğer nedeni ise, aşırı birikim krizi dolayısıyla dünya ölçeğinde üretken yatırımlara akması için bekleyen para sermayeye yeni değerlendirme alanlarının sunulması gereğidir. Bu bağlamda, alt-yapı inşaatları için gerekli malzemelerin kamu yerine özel sektörden temin edilmesine yönelik olarak DPT'nin bir alt komisyonu tarafından hazırlanan Kamu Mali Yönetiminin Yeniden Yapılandırılması ve Mali Saydamlık Özel İhtisas Komisyonu Raporu 2000 yılında hazırlanmış¹⁷ ve 10 Aralık 2003 tarihinde de yasalaşmıştır.¹⁸ Bu hazırlıkların, ulusal ve uluslararası birikim dinamiklerini ortak yasal çerçevede buluşturan uluslararası ticaret sistemindeki hukuki karşılıkları ise DTÖ'nün Hükümet Satın Almaları Anlaşması ile GATS Hizmet Ticareti Genel Anlaşmasıdır (WTO: 1994). Türkiye'nin "henüz" taraf olmadığı ama yukarıda bahsi geçen yasal düzenlemelerden de anlaşılacağı gibi bütün hazırlıklarını tamamladığı Hükümet Satın Almaları anlaşması, ilk kez 70'lerdeki krizi takiben 1981 yılında ekseriyetli bir anlaşma olarak imzalanmıştır. Anlaşmanın orijinal metninin ilk paragrafında "rekabete açılma", "şeffaflık" hedeflerinin yanı sıra, alt-yapı sektörleri başta olmak üzere bütün hizmet sektörlerini kapsadığı, yalnızca merkezi hükümetlerle sınırlı olmayıp, yerelliklerde görev yapan resmi (Belediye ve İl Özel İdareleri gibi), gayri-resmi (BKA'lar ve BDK'lar gibi) kuruluşlar tarafından yapılacak satın almalarda da anlaşma hükümlerine uyulması zorunluluğuna dair bilgiler yer almaktadır. Anlaşmanın AB25 de dahil olmak üzere halen 28 üyesi vardır.¹⁹ Sıkça gönderme yapılan AB'nin Bölgesel Kalkınma Ajansları sürecindeki öncü rolünün (Turan, M., 2005, Arı, A. 2006 ve Bayramoğlu, S. 2005) nedeni, DTÖ'nün ekseriyetli anlaşmasının üye yapısına yansımış gibi görünmektedir.

GATS anlaşması ile Türkiye'deki kamu yönetimi reformu arasındaki temel

16 Bkz. <http://www.belgenet.com/yasa/k4734.html>

17 Bkz. <http://ekutup.dpt.gov.tr/kamumali/oik8/raporson.doc>

18 Bkz. <http://www.hukuki.net/kanun/5018.15.text.asp>

19 Daha etraflı bilgi için Bkz. http://www.wto.org/English/thewto_e/whatis_e/tif_e/agrm10_e.htm#govt

bağlantının ise, başta küçük üretimin yayılacağı bölgelerdeki alt yapı sektörleri olmak üzere bütün hizmet sektörlerinde istihdam edilen entelektüel emekte aranması gerekmektedir. Bu çerçevede, -mevcut konumlarıyla- çoğunlukla üretken olmayan emek kategorilerinin başında gelen hizmet emeğinin mühendislikten, eğitime, sağlıktan, kültüre kadar toplam 111 alt başlıkta GATS-Hizmet Ticareti Genel Anlaşmasına dahil edilmesi (WTO: 1994), üretken olmayan emeği olabildiğince değer üreten emekçiler haline getirmek için atılan adımlardan yalnızca bir tanesidir. GATS anlaşmasının olmazsa olmaz bir koşul olarak kamu hizmetlerinin özelleştirilmesini şart koştuğunu düşünmek yanıltıcı olacaktır. Asıl hedeflenen genellikle kamu hizmetlerinde istihdam edilen hizmet emeğinin, rekabet koşullarına uygun, sözleşmeli, esnek, performans dayalı ve güvencesiz çalışma esasına göre çalıştırılması suretiyle emek piyasasında bu emek türünde yaratılacak arz fazlasının, kapitalist koşullarda istihdam edilen hizmet emeğinin, sermaye ile pazarlık gücünü zayıflatarak maliyetini düşürmek olduğuna şüphe yoktur. Bu süreçte devletin, Barker'in ileri sürdüğü gibi, rekabete dahil olan kapitalist bir firma gibi hareket etmesi ve sermaye sınıfına aktarmak üzere birikim yapması beklenmektedir (Barker, 1978). Buradan hareketle, çalışmamızın başında Moseley'den yaptığımız emek verimliliği ile ilgili aktarmaya dönecek olursak şöyle bir değerlendirme yapmak olanaklı görünmektedir: Her ne kadar bu çalışmayı yaparken erişilebilen mevcut verilerle üretken emeğin yarattığı artı değerden, üretken olmayan emeğin maliyetine harcanan payın küçüldüğünü bir kesinlik biçiminde ifade etmek mümkün değilse de, bu yönde geliştirilen GATS gibi politikaların böylesi bir sonuca yol açması beklenebilir. Türkiye'de devletin dönüşümünde etkili olan pek çok dinamikten birinin de, diğerleriyle belirgin bir etkileşim içinde olan kamudaki yenden yapılanma olduğu hatırlandığında, birikim ve emek süreçlerindeki dönüşümlerle devletteki dönüşüm arasındaki karşılıklı etkileşim daha anlaşılabilir hale gelmektedir.

Gerek kamu yönetimi reformu, gerek yerel yönetimlerle ilgili dönüşüm süreci ve gerekse yerli ve yabancı sermayenin ülke sathında üretim yapma eğilimlerinin görünür hale gelmesi, hem idari etkinliğin artırılması hem de birikim sürecini yavaşlatan bürokrasi süreçlerinin hızlandırılması ihtiyacı dolayısıyla devletin yerelliklerde daha güçlü temsiliyetini gerekli hale getirmiştir. Bu süreçte, bürokrasinin azaltılarak hızlandırılması hedefine ulaşmada başat rol 'yönetişim mekanizması'na verilmiştir.

3.2. Yönetişim Mekanizması

Yönetişim konusuna gelince mekanizmanın ana bileşeni bağımsız düzenleyici kurullardır (BDK) ve yönetim kavramı genellikle bu ana bileşeni ile birlikte anılır. Bazı yazarlar Türkiye'nin yönetim ve BDK kavram setini 1990'lı yıllar boyunca DB, IMF, UNDP gibi uluslararası kuruluşlardan ithal ettiğini vurgulamaktadır (Bayramoğlu, S, 2005: 28). Bu çalışma sırasında yapılan okumalardan yola çıkıldığında ise, verilen tarihin, yönetim mekanizmasının kendisi için olmasa da, onun ana bileşeni BDK'lar için en azından 19. yüzyıl ortalarına kadar geri götürülmesi gerekmektedir. Gerçekten de Zurcher'in "Modernleşen Türkiye'nin Tarihi" adlı eserinin 1840'lı yılların anlatıldığı bölümünde yer alan, aşağıya aktardığımız alıntı bu tespitimizi doğrular niteliktedir:

"Yeni nezaretlerin meydana çıkmasından başka merkezdeki bir diğer önemli eğilim, bir danışma meclisleri ve kurulları sisteminin geliştirilmesiydi. Birçok nezaretle bayındırlık ve ticaret gibi belirli sorunlarla meşgul olan uzmanlık kurulları büyüyüp, gelişti. Bunların görevi, yeni tedbirlerin ve yeni yasaların hazırlanmasına yardımcı olmaktı. Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye çok önemli bir rol oynuyordu. Bu kuruluş, 1839'da yeni bir düzene kavuşturulmuş (kararların çoğunluk oyuyla alındığı, Padişahın bu kararları onaylama sözü verdiği) bir çeşit parlamenter usul getirilmişti. Ancak, önemle belirtilmesi gerekiyor ki, ne denli parlamenterimsi usullere sahip olurlarsa olsunlar, bu meclis ve sonradan onun yerini alan meclisler parlamentonun ilk aşamasını oluşturmuş değillerdi. Bunlar, devlet ileri gelenlerinden oluşan danışma kurullarıydı ve bu kişiler seçimle gelmemişlerdi..." (Zurcher, E. J, 2005: 90-91)

Kavram olarak yönetim ile, örgütler, kurumlar ya da aktörler arasındaki karşılıklı bağımlılık esasına dayanan bir eş-güdümlene biçimi kast edilmektedir (Bayramoğlu, 2005). Boratav, özerk kurumların oluşturulmasını, siyasi iktidarın ayrıcalıklı iş adamlarına ve sermaye gruplarına dönük kayırcı uygulamaları biçiminde değerlendirmektedir. IMF ve DB'nin süreklileşen varlıklarının bu süreçle ilişkisine dikkat çeken yazar, bu kurulların siyasi iktidarın ekonomik ve sosyal politikaları yönetme yeteneğini büyük ölçüde tehdit ettiği görüşündedir (Boratav, 2003: 174-175). Althusser'e göre ise, egemen sınıfın devleti, ne kamudur, ne de özel; tersine, devlet, herhangi bir kamu ve özel ayırımın ön koşuludur. Devlet aygıtlarının içinde işlediği kurumların 'kamu' ya da 'özel' olması önemsizdir. Önemli olan nasıl iş gördükleridir. Özel kurumlar mükemmel şekilde İdeolojik Devlet Aygıtları olarak görev yapabilirler (Althusser'den aktaran Laclau, 1990: 111). Poulantzas da benzer şekilde devletin kilise, siyasal partiler, dernekler,

okullar, kitle haberleşme araçları vb. ideolojik aygıtlarının kamuya ya da özele ait olmasının devlet fonksiyonu açısından bir şeyi değiştirmeyeceğini belirtmekte ve kamu ve özel ayırımının, temelde bir şey değiştirmeyen, tamamıyla hukuki, yani daha çok ideolojik niteliği olan bir ayırım olduğunu vurgulamaktadır (Poulantzas, N.,1990: 35).

Benzer şekilde İslamoğlu da, merkezi devlet yönetiminin bugün içinden geçmekte olduğu dönüşüm süreci ile ilgili olarak aşağıdaki saptamayı yapmaktadır:

“1980 sonrası dönemde ulus devletler ve onların odağında olan merkezi bürokrasinin tarihsel olarak zayıfladığını görüyoruz... Bu, merkezi yönetimlerin ortadan kalktığı anlamına gelmemeli. Yalnız, bugün giderek farklı bağımsız kurullar arasında koordinasyon işlevini üstlenen merkezi yönetimler, bundan önceki merkezi bürokratik yönetimlerden çok farklı bir siyasi içeriğe sahipler (İslamoğlu, H., 2003: 5).

Öte yandan, sözü edilen bu koordinasyonun sorunsuz bir şekilde işlediğini ya da bir tasarım veya proje biçiminde kurgulandığını düşünmek oldukça yanıltıcı olacaktır. Aşağıda Ercan’dan alıntılanan pasaj, Türkiye’de dönüşüm sürecinde devletin kendi içinde yaşanan çelişkileri ve pürüzleri ortaya koymaktadır:

“Kamu ihalelerinin uluslararası bir takım standartlar içinde gerçekleştirilmesi AB, DB, OECD gibi uluslararası kurumlar ve ulusal ama uluslararasılaşmış sermayeyi temsil eden TÜSİAD için önem arz ediyor. Ama, AKP iktidara gelmez, ihale yasaasının uluslararası belirlenmiş düzeneğine karşı oldukça önemli tepkiler geliştirdi... Aynı şekilde son günlerde gündeme gelen MB’na müdahale edilsin mi, edilmesin mi sorunu... Önce Başbakan faizleri düşürmek bizim elimizde değil diyerek MB’nı TOBB’a şikayet ediyor ve ardından TOBB harekete geçiyor. Devamla, MÜSİAD başkanı, MB başkanı için istifa etsin diyor. AKP’nin kendi içinde Sanayi Bakanı Çoşkun, TOBB’a yakın bir dil kullanırken, Babacan IMF ve TÜSİAD haklı diyerek MB’nın bağımsızlığını gösteriyor. Kısaca, ulusötesileşme olgusu, çelişkili çıkar oluşumlarını da açığa çıkarıyor.” (Ercan, 2003: 10).

Bu çerçevede, devlet bir sınıf mücadeleleri alanı olarak tanımlandığı ölçüde simdiye kadar merkezi yönetimde odaklanmış olan hegemonyanın mekânsal ölçeğinde önemli bir değişiklik karşılı bulmuştuğu tespitini yapmak mümkün gözükmemektedir. Sürecin planlı ve kasıtlı bir proje olup olmadığı tartışması ile ilgili olarak farklılaşan veya birbirini izleyen, zaman zaman birbirinin aksi yönde doğru hareket eden reform politikalarının aynı dönüşüm sürecinin parçaları olduğu tespitini yapabiliriz. Bu anlamda söz konusu sürecin önceden belirlendiği tes-

pitine katılmak ne denli zorsa; örneğin, benzer ya da çelişik reform kuşaklarının sırasıyla birbirini izleyeceğinin önceden bilinmesi de aynı oranda imkânsızdır (İslamoğlu, 2003: 6). Gerçekten de günümüzde, dünya ölçeğinde sermaye birikim sürecini etkin kıldığı ölçüde sermaye ve devletin mekânsal ölçekleri yeniden ve yeni kurallara göre tanımlanmaya başlamıştır (Müftüoğlu, B. G., 2005: 118). Mekânsal ölçeğin genişlemesi kapitalist toplumdaki dönüşümle etkileşim halinde olduğu ölçüde devleti de dönüştürmektedir. Ancak bu dönüşüm sürecini, devletin sönmüldüğü ya da ortadan kalkmakta olduğu şeklinde okumak mümkün değildir. Zira devlet, toplumda var olan eşitsiz güç ilişkilerinin yani farklı sınıfsal konumların zamana ve mekâna bağlı olarak kendi güçleri çerçevesinde, süreci kendi önceliklerine göre belirleme etkinliklerinin bir alanıdır. Öte yandan devletin tüm işlev ve fonksiyonlarını yerine getirmek için dayandığı temel güç vergilerdir. Vergi ise devletin, sermayenin toplam sosyal döngüsünün tamamlanması sürecinde açığa çıkan artı değerden aldığı paydır. Yani devlet, en genel anlamda “değer yasası”na tabidir (Akçay ve Türkay 2006).

Yönetişim mekanizmasıyla ilgili olarak sıkça gündeme gelen “bu sistemin devlet erk’ini zayıflattığı, egemenliği tehdit ettiği” yönündeki tezlere karşılık Tilly, Zor, Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu adlı tarih çalışmasında yukarıda değinilen farklı tezleri sermaye birikim ekseninde birleştirerek mekânsal dönüşümlere dikkat çekmekte ve şu vurguyu yapmaktadır:

“sermaye birikimi ve yoğunlaşması süreçleri şehirleri üretti; birikim süreci ilerledikçe şehirler kümeleşti (bölgeleşme)... devletlerin büyüklüğü ile şehirlerin yoğunluğu ters orantılıydı... şehirlerin kümelenildiği yerlerde (bölgeleşmenin olduğu yerler) egemenlik ufanıyordu” (Tilly, C., 2001: 44 ve 80).

Tilly’de “devletlerin büyüklüğü” biçiminde ifade bulan betimleme, “güç ve erkin merkezde, tek elden kullanımı” olarak alındığında günümüzde yaşanan bölgeselleşme ve yönetim pratikleri ile sermaye birikiminin tarihsel sürecindeki belli uğraklar arasında benzerlikler kurmak mümkün hale gelebilir. Gerek hızla kurumsallaştırılan bölgeselleşme olgusu, gerekse yönetim mekanizmasını meşrulaştıran kamu-özel birlikteliği ya da kolektif etkinlik gibi vurgular bugünün sermaye birikim koşullarında merkezden yönetim yerine “her yerden yönetim” anlayışının adım adım ikame edilmekte olduğunu ortaya koymaktadır. Devletlerin gücünün geriletildiği, süreçten dışlandığı tezleri (Ataay, 2005: 30-31) karşısında, “devlet nerede” sorusunun karşılığı, “her yerde” olması gerekir.²⁰ Bu çerçevede,

20 Türkay, M., Kalkınma İktisadi, İktisadi Büyüme Doktora Programı Ders Notlarından, 2006, Aralık

Tilly'den yapılan alıntılamaadaki "ufalanan egemenlik" ile tek merkezden yönetime özel bir vurgu yapıldığı düşünülecek olursa, egemenliğin ufalanmasını, egemenliğin, gerçekte her tarihsel süreçte coğrafi alan boyunca yayılma hali olarak yorumlamak daha doğru olabilir.

Devletin eskiden olduğu gibi piyasa dışı bir aktör biçiminde algılandığı dönem bitmiş; yerine piyasanın gelişimi için kurumsal altyapıyı sağlayacak düzenleyici bir aktör geçmiştir (Özer, S., 2003: 33). Yaşanan durumun ezberleri bozduğu görmezden gelinemez kuşkusuz. Ancak, İslamoğlu'nun da belirttiği gibi tarihsel olarak merkezi bürokratik devlet, merkezi yönetim bağlamında oluşan, onların kurumlarının oluşturduğu piyasa toplumunun dışında bir piyasa toplumu bilmiyor olmamızın (2003: 4), böyle bir toplumun var olamayacağı anlamına gelmediğini de unutmamak gerekir. Türkay da küreselleşme söyleminde ulus devletin aşındığı ve giderek yok olacağına dair ideolojik vurgunun Keynesyen ulus devlet formuna ilişkin olduğunun altını çizmekte ve bunun da ulus devletin olası tek formunun olmadığını belirtmektedir (Türkay, M.: 2006, 16). Başka bir deyişle günümüzdeki dönüşümün Fukuyama'nın önermesi doğrultusunda biçimlendiği düşünülebilir. Yazarın bu bağlamda bir matrix üzerinde aktardığı önermeye göre, ekonomik açıdan etkinliğin arttırılabilmesi için devletlerin sahayı daraltırken gücü arttırmaları gerekmektedir (Fukuyama, 2006: 28). Türkiye'de özellikle son on yıldır görünür hale gelen yeniden yapılanmanın tam da bu önermeye denk düşüğünü, ya da en azından bunu amaçladığını söylemek yanlış olmayacaktır. Devlet yetkilerinin önemli bölümünün karşılıklılık esası çerçevesinde yerelle paylaşılması maliyetleri kamulaştırdığı ölçüde devletin sahasını, daha doğrusu bütçesini daraltmakta; fakat bu, yeni durumda koordinasyon mekanizması üzerinden yerelliklere kadar ulaşan devlet gücünün azalmasına değil, pekişip artmasına yol açmaktadır. 80'li yıllarda, Washington konsensüsü çevresinde belirginleşen neo liberal yaklaşıma göre devletin ekonomi alanından çekilmesi anlamında kullanılan "minimal devlet" söylemi, 90'lı yıllarda post-Washington konsensüsü yaklaşımının da etkisiyle yerini "devletin yönlendiriciliği" vurgusuna bırakmıştır. Akçay ve Türkay neo liberal yaklaşımın devletin kendisine değil, devlet müdahalesinin belirli bir biçimine (Keynesyen) karşı çıktığını belirtmektedir (Akçay ve Türkay, 2006).

Ercan da yerelin doğrudan müdahale edilecek bir ölçüğe dönüştürülmesinin var olan müdahalelerin değişmesi anlamına geldiğine, fakat, liberal yönelimli analizlerin "yerele" atfettikleri anlamda merkezi müdahalenin tamamen ortadan kalktığını söylemenin zorluğuna işaret etmektedir. Bu anlamda yazar, "tam tersine, merkezi müdahale kendi güç donanımını 'yerel güç odakları' dolayında da-

ha etkin kılmıştır” yorumunu yapmaktadır (Ercan, 2006a: 76).

Kapitalist sistem geliştikçe parlamentonun yetkileri gerilemeye ve bu yetkiler bir dizi devlet idaresine aktarılmaya başlar. Bu aşamada sürece, çok nesnel bir gerçeklik daha dahil olur: gerçek güçler yasamadan yürütmeye transfer olur; yürütmenin gücü, kapitalist sınıfın bizzat kendi içinde de yer alan değişikliklerin bir sonucu olarak kalıcı ve sürekli bir üst tabaka içinde pekişir (Mandel, 1969). Mandel’in tezini, çalışmamızın bu alt bölümünde ele alınan yönetim mekanizmasına uyguladığımızda sözü edilen “üst tabaka”nın günümüzdeki karşılığını “bağımsız düzenleyici kurullar” biçiminde tarif etmek olanaklı hale gelecektir. BDK’lara tanınan düzenleme yapma yetkisi (Bayramoğlu, S., 2005: 301) ise gücün, yasamadan yürütmeye transferi olarak yorumlanabilir. Söz konusu bu kurullar yıllık faaliyet raporu yayınlama dışında herhangi bir kuruma karşı sorumlu değildir. Bayramoğlu, Rekabet Kurulu’nun hem yürütmeden hem de yasamadan biçimsel olarak bağımsız olduğunu vurgulamaktadır (Bayramoğlu, S., 2005: 314). Bize göre ise mevcut haliyle BDK’ların, “yürütme ve yasamadan bağımsız olduğu” şeklindeki bir yorum yerine, tek başına yürütmeyi temsil etmese de yürütme erginin önemli bir unsuru haline gelmekte olduğu tespiti daha doğru görünmektedir.

3.3. Devletin Dönüşümü

Marx ve Lenin’den çok önce Makyavel devletin, gücün örgütlü ve meşru ifade biçiminin en üst düzeyi olduğu tespitini yapmıştır. Marksizm, devlet gücünün mevcudiyeti ve uygulanması ile sosyo-ekonomik yapının fabrikasını inşa eden mülkiyet sistemi arasındaki bağı kurarak Makyavel’in tespitine daha derin bir boyut kazandırmıştır (Novak, 1969). Başka bir deyişle devlet, sistemin kendini yeniden üretme koşullarının oluşturulması ve böylece önünün açık tutulmasına dönük pratiğin en kritik aktörünü temsil etmektedir (Türkay, M., 1998).

Keyder, şimdiye kadar dünya kapitalist sistemin ulusal kapitalizmlerin eklenmesiyle ortaya çıktığını, şimdilerde ise dünya kapitalizminin ulusal kapitalizmlerin toplamı olmaktan çıkıp, gerçekten bütün dünyada birden karar veren, her ülkeyi potansiyel üretim alanı ve pazar olarak gören, kendi hareketliliğine bir engel tanımayan şirketlerin oluşturduğu bir sisteme dönüştüğünü belirtmektedir. Yazara göre, kendi meşruiyetlerinin temeline ulusal düzeyde yönetebilmeyi umdukları kapitalizmleri koymuş olan ulus devletlerin bu denli yoğun bir kriz içinde olmalarının nedeni de budur (Keyder, Ç., 2004:13-14). Sermayenin uluslararasılaşması kavramını para, meta ve üretken sermayelerin zaman ve mekân içinde yayılması olarak anlamak yerine, bu olguyu sadece ulus ötesi şirketler ve yabancı

doğrudan yatırımlarla özdeşleştiren bir anlayışın sergilendiği böylesi yaklaşımlar sürecin bütünselliğinin gözden kaçmasına yol açma tehlikesi barındırmaktadır (Oğuz, Ş.: 2006a: 156). Türkey ise, sermayenin dünya çapındaki yeniden yapılanma sürecinde hızın, sermayenin hem merkezileşme ve hem de yoğunlaşmasında bir alt eşik oluşturduğuna, bu sürecin somut ve etkili sonuçlarının ise ÇUŞ'ların güçlenmesi ile emek piyasalarının parçalanmasında ortaya çıktığına işaret etmektedir. Buna paralel olarak devlet ve firmalar ile firmaların kendi arasındaki pazarlık süreçleri yeni dönemin önemli bir özelliği haline gelmiştir (Satlıgan, N., 2003).

Simon Clarke, para, yasa ve devletin, sermaye iktidarının ekonomi, hukuk ve siyaset olarak açığa çıkan biçimleri olduğuna işaret etmektedir. Kapitalist gücün bu farklılaşmış ama birbirini tamamlayan birlikteliği Marx'ın değer teorisi dolyında anlam kazanır. Üç düzeyin birlikteliğinde kapitalist mülkiyet de anlam kazanır, para sermayenin en soyut biçimini temsil ederken, kapitalist mülkiyetin gücü yasa ile kurumsallaşır, ve devlet tarafından bu güç harekete geçirilir, uygulanır (Clarke'dan aktaran: Ercan, F., 2003: 15).

Öte yandan, Marksistler arasında da zaman zaman devletlerin dış ilişkilerini analize sonradan dahil etme gibi eğilimler göze çarpmaktadır. Başka bir deyişle dünya pazarına, ulusal ekonomilerin toplamından oluşan bir düzen olarak bakma eğilimi oldukça güçlüdür. Oysa, Barker'e göre dünya pazarı, bir ulus devlet tartışmasının analitik başlangıç noktasını oluşturabilir. Yazar, dünya pazarını ulus devletlere göre analiz etmek yerine, ulus devlet kavramını, dünya pazarı perspektifini başlangıç noktası olarak almak suretiyle analiz etmeyi önermektedir. Sermayenin -kapitalist üretim tarzının temeli olarak- daha başlangıçtan itibaren oluşumu, içersinde ulus devletlerin biçimlendiği ve farklılaştığı gelişen bir dünya piyasasını gerektirmiştir. Dünya piyasasının oluşumu, değerlerin rekabetçi etkileşim içersinde fiyatlara dönüştüğü süreçlerin tamamen ulusal sınırlar içinde değil, dünya piyasası düzeyinde gerçekleşmesini gerektirir. Yalnızca bu nedenden ötürü değil, yanı sıra herhangi bir metanın üretimi için toplumsal olarak gerekli emek zamanının da dünya pazarında belirleniyor olması dolayısıyla da dünya pazarının, analitik başlangıç noktası olarak alınması gerekir (Barker, C. 1978).

Alman Marksistlerden Altvater, sermayenin kendi varlığının toplumsal doğasını pek çok bireysel sermayenin faaliyetleri üzerinden üretmeyeceğini, bunun için, sermaye olarak onun sınırlamalarına konu olmayan, faaliyetleri artı değer üretiminin gerekliliği tarafından belirlenmeyen, burjuva toplumun alanı boyunca ve onun dışında özel bir kuruma ihtiyaç duyduğunu belirtmektedir (Altvater,

1973'ten aktaran: Barker, C. 1978). Hirsch de benzer şekilde burjuva devletin fonksiyonlarının, kendisini değer yasası temelinde düzenleyen toplumsal yeniden üretimin dış koşullarının yaratılmasının ötesinde bir şey olamayacağını; toplumsal üretim süreci ile yeniden üretimin devlet faaliyetinin doğrudan hedefi olamayacağını belirtir (Hirsch'den aktaran: Barker, C., 1978). Barker'a göre tüm bu tespitlerde "devlet" ve "sermaye" arasında katı bir kavramsal ayırım yapılmaktadır: Yazar,

"Çağdaş tartışmalara örtük veya açık bir şekilde egemen olan varsayımlara karşı ben, devletin kendisinin de kapitalist olabileceğini öneriyorum. Şöyle ki, devlet kurumları sermaye ilişkisinin bilinçli birer taşıyıcısı olabilirler, böylece devlet, ulusal bir alanda sermaye üretim ve yeniden üretimi toplumsal sürecindeki faaliyeti kendisine doğrudan bir hedef olarak alabilir; bireysel bir işletmenin faaliyetleri -devletin toplam faaliyeti doğrudan kapitalist olarak tanımlanamayacak olsa bile- siyasi faaliyete eşlik ediyor olabilir."

demektedir. Başka bir deyişle, devlet yalnızca kendi politik alanındaki üretken sermayelerin ödediği vergilerden elde edilen gelirlerle fonlanmaz, kendisi bizzat, doğrudan üretken emek sömürüsüne katılıyor da olabilir Barker'e göre. Bu tezi Türkiye'de devletin dönüşüm sürecine uygulayacak ve özellikle de kamu yönetimi reformu çerçevesinde yorumlayacak olursak: devlet tarafından görülmeye devam eden, ancak eski dönemden farklı olarak tamamen kapitalist üretim ilişkileri kapsamında üretilen ve piyasa koşullarında satışa sunulan eğitim, sağlık vb. gibi hizmetler üzerinden devletin de, sistemin yeniden üretimi çerçevesinde, bireysel kapitalistler gibi artı değere el koyduğu ve sermaye birikimi yaptığını düşünmek yanlış olmayacaktır. Burada, devletin bu sermaye birikimini hangi sınıflara, hangi araçlarla transfer edeceği sorusunun yanıtı ise bizce açıktır: Sağlanan birikim devlet eliyle birikim politikalarına destek veren sermaye sınıfına, vergi, faiz, fon, teşvik vb. niteliğinde araçlarla transfer edilecektir.

Sonuç

Çalışmanın akışından da izlenebileceği gibi 70'lerdeki aşırı birikim krizi ardından sermayenin dünya çapında değişen birikim rejimi, diğer ülkelerde olduğu gibi Türkiye'deki -devletin de içinde olduğu- toplumsal yapıyı da büyük ölçüde dönüştürmeye devam etmektedir. Bu dönüşümde devlet, sınıfsal karakteri dolayısıyla en fazla etkilenen ve etkilendiği ölçüde kendisi de dönüşüm sürecini etkileyen aktör olarak öne çıkmaktadır. Dönüşümün her uğrağında devletin çeşitli unsurları arasında görünür hale gelen çıkar çelişkileri, siyasi rantı kaybetme kay-

gıları ve yaşanan bir dizi çatışma, devletin dönüşürken dönüştüren karakterini açığa vuran önemli ipuçlarıdır. Çalışmanın ortaya koymayı amaçladığı bir diğer sonuç ise bu süreçte devletin ortadan kaybolmakta olduğu yönündeki iddialara karşın yaşanan bütün değişimlerin birebir yasalarla yani devlet eliyle gerçekleştiğidir. Başka bir ifadeyle söylemek gerekirse, şeylerin biçimsel değişikliğe uğramaları onların yok oldukları anlamına gelmeyeceği gibi; devletin bizim daha önce bilmediğimiz bir forma bürünmesi de böyle bir formun var olamayacağı ya da böyle bir formu almış olan devletin aslında ortadan kalkmakta olduğu anlamına gelmez. Hükümetler gelir, gider, bürokratlar değişebilir, bazı fonksiyonlar tümden kaldırılıp; yerine başka fonksiyonlar getirilebilir. Önemli olan, devletin temel işlevlerinin devam edip, etmediğidir. Yüzlerce uluslararası anlaşmaya angaje olmasına; ulusal düzeyde yaşanan bütün reformlara karşın Türkiye’de vergi toplama, ordu bulundurma, mal ve hizmet piyasalarını düzenleme ve ulusal parayla ilgili politikalar belirleme, yasa yapma erkleri yalnızca devletin uhdesinde olan yetkiler olarak kalmaya devam etmektedir. Bu sayılanların kapitalist bir toplumda devletin vaz geçilmezleri olduğu göz önüne alındığında, söz konusu bu alanların son derece kapsayıcı olan uluslararası anlaşmaların dışında tutulması da daha anlaşılır hale gelmektedir. Devleti, kapitalist sınıfın mülkü ya da aracı gibi yorumlamak, gerek devlet gerekse toplumsal bir ilişki olan sermayeyi eleştirel ve tarihsel bir perspektiften analiz etme olanaklarını da sınırlamaktadır. Böyle bir kavrayış, öncelikle kapitalist sınıfı homojen, ortak çıkarlar etrafında kenetlenmiş bir sınıf olarak algılamayı; ardından da sınıf mücadelelerini yok saymayı ön şart koşar. Oysa, sermaye birikimi kapitalist sınıfın, hem artı değer üzerindeki mücadele yüzünden işçi sınıfıyla, hem de meta değerlerin para değerlere dönüştüğü dolaşım aşamasında kaçınılmaz olarak kendini var eden rekabet dolayısıyla kendi içinde sürekli çatışmasını gerektirir. Böylesi bir sınıfın, istese de devleti kendi aracı ya da mülkü haline getirmesi olanaklı değildir. Bu nedenle devletin, bir dizi toplumsal çatışmanın alanı ve bu bağlamda toplumsal ilişkilere içsel olduğu göz ardı edilmemelidir.

Kaynakça

- AB Komisyonu, 2006:16 *“Yeşil Rapor”* EU Commission, Brussels, Nov. 22, 2006, Com (2006) 708 Final
- Akçay, Ümit ve Türkay, Mehmet, 2006 *“Neo-Liberalizmden Kalkınmacı Yaklaşım: Devletin Sermaye Birikimi Sürecindeki Yeri”* içinde: İktisat, Siyaset, Devlet Üzerine Yazılar Prof. Dr. Kemal Saybaşılı'ya Armağan, Bağlam Yayınları

- Altıok, Metin, 2002 *"Yeni Liberal İstikrar ve Yapısal Uyum Programları: Türkiye Ekonomisinde Sermaye Birikimi ve Kriz"* Praksis sayı: 5, Kış/ s. 96-111
- Altwater, Elmar., 1984: *"Dünya Piyasasındaki Bunalım Eğilimleri Üzerine Düşünceler"* içinde/ Dünya Ekonomisi, Bunalım ve Siyasi Yapılar
- Arı, Aylan, 2006 *"Bölgesel Kalkınma, Politikalar ve Yeni Dinamikler"*, Derin Yayınları
- Ataay, Faruk 2005:30-31 *"BKA Tasarımının Kalkınma Anlayışı Üzerine"* içinde: Bölge Kalkınma Ajansları Derl.: Turan, Menaf., 2005
- Balaam&Veseth, 2001 *"Introduction to International Political Economy"*, ISBN 11-13-018349-0, New Jersey
- Barker, Colin 1978 *"The State as Capital"*, içinde: International Socialism 2: 1, Summer 1978, pp. 16-42
- Bayramoğlu, Sonay 2005 *"Yönetişim Zihniyeti: Türkiye'de Üst Kurullar ve Siyasal İktidarın Dönüşümü"* İletişim Yayınları İstanbul, ISBN 975-05-0351-1
- Belgenet/Arşiv 2007 <http://www.belgenet.com/yasa/k4734.html>
- Bolkestein Directive: <http://www.bolkestein-inc.com/>
- Boratav, Korkut, 2003 *"Türkiye'de Kapitalizmin Tarihi 1908-2002"* İmge Kitabevi, Ankara ISBN 975-533-393-2
- Bromley, Simon., 1991 *"American Hegemony and World Oil"*, ISBN 0-271-00746-X Printed By Billing&Sons Ltd, Worcester, Great Britain
- Carchedi, Guglielmo 1999:34-35 *"A Missed Opportunity: Orthodox versus Marxist Crisis Theories"* içinde: Historical Materialism, Volume 4, Number 1,
- Çakmak, Ahmet: 2004 *"Türkiye'de Sanayileşme Tartışmaları-Yuvarlak Masa Toplantısı"* içinde: İktisat Dergisi sayı: 452
- Dikmen, Ahmet Alpay, içinde: 2000:286 *"Küresel Üretim, Moda Ekonomileri ve Yeni Dünya Hiyerarşisi"* içinde: Toplum ve Bilim 86-Güz/2000
- Doğruel, Fatma. ve Doğruel, Suut 2003, *"Türkiye'de Büyüme ve Makroekonomik İstikrar"* içinde: Köse, Şenses ve Yeldan, Derl. 2003
- Ekzen, Nazif, 2003: 631 *"Cumhuriyetin Ortaçağı: Kamu Ekonomisinde Finansman Politikası Aracı Olarak İç Borçlanma"* içinde: Köse, Şenses ve Yeldan
- Ercan, Fuat D.N. 2006, M.Ü. Kalkınma İktisadı, Doktora Programı Ders Notları
- Ercan, Fuat, 2006a *"Bölgesel Kalkınmada Değişim:Devlet Merkezli Bölgesel Kalkınmadan Piyasa Merkezli Bölgesel Birikime"* içinde: Arı, Aylan Derl.: Bölgesel Kalkınma: Politikalar ve Yeni Dinamikler, Derin Yayınları, İstanbul
- Ercan, Fuat 2004 *"Türkiye'de Kapitalizmin Süreklilik İçinde Değişimi (1980-2004)"* İktisat Dergisi. Sayı: 452
- Ercan, Fuat 2003:17-21 *"Neo-Liberal Orman Yasalarından Kapitalizmin Kurumsallaşma Sürecine Geçiş: Hukuk-Toplum İlişkileri Çerçevesinde Türkiye'de Yapısal Reformlar-II"* İktisat Dergisi sayı: 437
- Ercan, Fuat, 2003:10 *"Röportaj: Değişen Hukuk, Toplum ve Devlet İlişkileri Üzerine"* İktisat Dergisi sayı: 437

- Ercan, Fuat 2002 "*Çelişkili bir Süreklilik Olarak Sermaye Birikimi -I-*" Praksis sayı: 5 Kış/2002
- Erendil, Asuman Türkün, 2000 "*Mit ve Gerçeklik Olarak Denizli-Üretim ve İşgücünün değişen yapısı: Eleştirel Kuram Açısından Bir Değerlendirme*" içinde: Toplum ve Bilim 86-Güz/2000
- Fukuyama, Francis 2006:28 "*Devlet İnşası: 21. yüzyılda Dünya Düzeni ve Yönetişim*" Remzi Kitabevi, İstanbul ISBN-13-978-975-14-1036-8
- Harman, Chris 2007 "*The Rate of Profit and the World Today*" International Socialism, Issue: 115
- Hürriyet, Günlük Gazete, 21 Şubat 2005 www.hurriyetim.com.tr/haber/0,,sid~4@nvid~539892,00.asp
- İslamoğlu, Hürrihan, 2003:4-6 "*Röportaj: Değişen Hukuk, Toplum ve Devlet İlişkileri Üzerine*" İktisat Dergisi sayı: 437
- Itoh, Makoto., "*Dünya Kapitalizminin Enflasyonel Bunalımı*", içinde Dünya Ekonomisi, Bunalım, Siyasal Yapılar, 1984
- Keyder, Çağlar, 2004:13-38 "*Ulusal Kalkınmacılığın İflası*" Metis Yayınları İstanbul ISBN 975-342-040-42005
- Karahanogullari, Onur ve Dikmen, Ahmet Alpay, 2002 , 2002/1, 2002/2 "*Dogrudan Yabancı Yatırımlar Kanunu Tasarısı Hakkında Degerlendirme*", www.bagimsizsosyalbilimciler.org
- Karahanogulları, Yiğit 2003 "*Türkiye'de Devletin Mali Krizleri*" Praksis, sayı: 9, Kış/Bahar/2003 s. 262, 267
- Kuruç, Bilsay, 2003, "*Ücretler ve Kârlar Üzerine*" içinde: Köse, Şenses ve Yeldan Derl. 2003
- Laclau, Ernesto, 1990, s.111 "*Siyasal Düzeyin Özgüllüğü: Poulantzas-Miliband Tartışması*" içinde: Kapitalist Devlet Sorunu, Derl.: Miliband, Poulantzas ve Laclau, 1990
- Lebowitz, M.A., 1999:109 "*In Brenner, Everything is Reversed*"1999 İçinde: Historical Materialism, N.4 Summer,
- Mandel, Ernst., 1994 "*Kapitalizmin Tarihinde Uzun Dalgalar*", içinde: Dünya Kapitalizminin Bunalımı, Derl.: Nail Satlıgan ve Sungur Savran
- Mandel, Ernst, 1969 "*Marxist theory of the state*", 1969
- Marx, Karl. 2000 *Kapital I. Cilt*, Kurtuluş Matbaası/Ankara
- Marx, Karl. 1997 *Kapital II. Cilt*, Kurtuluş Matbaası/Ankara
- Moseley, Fred, 1999 "*The Decline of the Rate of Profit in the Post-War United States Economy: Due to Increased Competition or Increased Unproductive Labour?*" İçinde: Historical Materialism, N.4 Summer,
- Müftüoğlu, Berna Güler, 2006: 118 "*Küresel Rekabetin Cazibe Merkezi: Yerel/Bölgesel Dinamikler*" içinde: Arı, Aylan Derl. Bölgesel Kalkınma: Politikalar ve Yeni Dinamikler, Derin Yayınları, İstanbul

- Müftüoğlu, Berna Güler: 2005 *"Fason Ekonomisi: Gedikpaşa'da Ayakkabı Üretimi"* Bağlam Yayınları, İstanbul, ISBN 975-8803-47-6
- Müftüoğlu, Berna Güler, 2004 *"Büyük ve küçük firmalar arasındaki ilişkilerin bildiğimiz ve bilmediğimiz yönleri"* içinde: İktisat Dergisi sayı: 452
- Müftüoğlu Berna Güler 2003, *"Yeniden Yapılanmada KOBİ'ler: Sihirli Değneğin Sihirsizliği"*. 2003:17 İktisat Dergisi: 435
- Novak, 1969, içinde: Mandel *"Marxist theory of the state"*,1969
- O'Brian, Robert ve Williams, Marc, 2004, *"Global Political Economy: Evolution and Dynamics"* New York: Palgrave Macmillan,
- Oğuz, Şebnem, 2006a:156 *"Sermayenin Uluslararasılaşması Sürecinde Mekânsal Farklılaşmalar ve Devletin Dönüşümü"*, içinde: Kapitalizmi Anlamak 2006a, Dipnot Yayınları Ankara, ISBN 975-9051-18-4
- Önder, İzzettin, 2000:69 *"Ekonomi&Politika Yazıları"* Der Yayınları, 2000, ISBN 975-353-182-6
- Özer, Sinem, 2003:33 *"Türkiye'de Devlet Yapılanmasının Yeni Biçimleri"* İktisat Dergisi sayı: 437
- Poulantzas,Nicos., 1990: 35 *"Kapitalist Devlet Sorunu"* Derl.: Miliband, Poulantzas ve Lac-lau, 1990: 35
- Rosdolsky, 1977 *"The Making of Marx's Capital"*, Pluto Press, London
- Ruggie, J. G. 1982 *"International Regimes, Transactions and Change: Embedded Liberalism in the Postwar Economic Order"* Massachusetts Institute of Technology
- Savran, S., 1994: *"Bunalım, Sermayenin Yeniden Yapılanması, Yeni Liberalizm"* içinde: Dünya Kapitalizminin Bunalımı, Derl.: Nail Satlıgan ve Sungur Savran, Alan Yayıncılık
- Shaikh, Anwar.,1994: *"Bunalım Kuramlarının Tarihine Giriş"* içinde: Dünya Kapitalizminin Bunalımı, Derl.: Nail Satlıgan ve Sungur Savran, Alan Yayınları
- Sönmez, Sinan 2003 *"Türk İktisat Politikalarındaki 'Çıpa': Dış Borçlanma"* içinde: Köse, Şenses ve Yeldan
- Şenses, Fikret ve Taymaz, Erol 2003: 432-439 *"Unutulan bir toplumsal amaç: Sanayileşme ne oluyor? Ne olmalı?"* içinde: Köse, Şenses ve Yeldan
- Tahsin, Emine, 2003:174-175 *"AB Projesinin sanayileşme sürecine etkileri"* içinde: AB, Türkiye: Olasılıklar, Gerçekler, Derl. Türkay, Mehmet 2003
- Tilly, Charles, 2001:44 ve 80 *"Zor, Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu"* İmge Kitabevi, Ankara ISBN 975-533-321-5
- TRIPS / http://www.wto.org/english/thewto_e/whatis_e/tif_e/agrm7_e.htm
- Turan, Menaf, 2005 *"Bölge kalkınma Ajansları nedir? Ne değerlidir?"*
- Türkay, Mehmet, M.Ü.Kalkınma İktisadi, İktisadi Büyüme Doktora Programı Ders Notlarından, 2006, Aralık
- Türkay, Mehmet, 2006:16, *"Devlet, ulusal kalkınma ve kapitalizmin dinamikleri"* içinde: Arı, Aylan 2006

- Satlıgan, Nail, 2003, "AB ve Sermayenin Uluslararasılaşması" içinde: AB-Türkiye: Gerçekler Olasılıklar, Derl. Türkay, Mehmet 2003, Yeni Hayat Yayıncılık İstanbul, ISBN - 975-6398-06-X
- Türkay, M., 1998 "Türkiye'de egemen ideoloji-resmi ideoloji ilişkisine bir yaklaşım" içinde: Birikim Dergisi sayı: 105-106
- Türkay, Mehmet, 2003: "Karar alma süreçlerinin özelleştirilmesi, eski aktörler yeni hukuk" İktisat Dergisi, sayı: 435, s.12
- Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü http://www.todaie.gov.tr/KYP/kamuy%C3%B6netim_reformu.asp
- Yalman, Galip 2002 "Tarihsel bir perspektiften Türkiye'de Devlet ve Burjuvazi: Rölativist bir paradigma mı Hegemonya Stratejisi mi? Praksis sayı: 5 Kış/2002
- Yılmaz, Gaye, 2006a "Hizmet Emeği ve Marxist Değer Teorisi" içinde Kapitalizmi Anlamak, Dipnot Yayınları, Ankara
- WTO/Restricted 1998, "Trade Policy Review"/TURKEY-PRESS RELEASE, PRESS/TPRB/83, 7 October 1998, www.wto.org/english/tratop_e/tp_r_e/tp83_e.htm
- WTO:1994 http://www.wto.org/English/docs_e/legal_e/26-gats.pdf
- Zurcher, Erik, Jan, 2005:90-9 "Modernleşen Türkiye'nin Tarihi" İletişim Yayınları, İstanbul 19. baskı, ISBN 975-470-514-3
- <http://ekutup.dpt.gov.tr/kamumali/oik8/raporson.doc>